

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα: Εκπαίδευση - Ανθρώπινο Δυναμικό και Πολιτικές
Απασχόλησης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κριτική στα ευρήματα και τις προτάσεις της Έκθεσης Πισσαρίδη για την ελληνική
εκπαίδευση και τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας

Γοίλιας Ισίδωρος

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:
Φωτόπουλος Νικόλαος (επιβλέπων)

Νικολακάκη Μαρία

Καρακατσάνη Δέσποινα

Κόρινθος 2023

«Εκθήσομαι την αλήθειαν ολέτειραν της πλάνης και ελάτειραν του ψεύδους»¹.

Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, PG 94, 524D - 525A

*«Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί
όπου και να θολώνει ο νους σας
μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό
και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη».*

Οδυσσέα Ελύτη - Το Άξιον εστί

*«Η πλουτοκρατία ήτο, είναι και θα είναι ο μόνιμος άρχων του κόσμου, ο διαρκής
αντίχριστος. Αύτη γεννά την αδικίαν, αύτη τρέφει την κακουργίαν, αύτη φθείρει σώματα
και ψυχάς. Αύτη παράγει την κοινωνικήν σηπεδόνα².*

Αύτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγείς».

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Οι Χαλασοχώρηδες

¹ Μτφρ. Θα εκθέσω την αλήθεια, που αφανίζει την πλάνη και απομακρύνει το ψέμα

² Σηπεδόνα: η σήψη

Ευχαριστίες

Εμπνεόμενος από τον τίτλο βιβλίου του μεγάλου Παιδαγωγού Πάουλο Φρέιρε ³, επιθυμώ να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς εκείνους που πραγματικά τολμούν να διδάσκουν, μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής και Καθηγητές του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, κ.κ. Φωτόπουλο Νικόλαο, Νικολακάκη Μαρία και Καρακατσάνη Δέσποινα.

Εξαιρέτως δε, στον επιβλέποντα τη διπλωματική μου εργασία Καθηγητή κο. Νικόλαο Φωτόπουλο για την αμέριστη στήριξη, άοκνη παρότρυνση και γόνιμη συμβουλευτική υποστήριξη.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στους πάντοτε υπομονετικούς συγκυρηναίους αυτής της εργώδους προσπάθειας, τη σύζυγό μου και τα δύο μου παιδιά, πόσο μάλλον για το διάστημα που όφειλα να παλέψω απερίσπαστος με τους δικούς μου Λαιστρυγόνες και Κύκλωπες, σε αυτό το απαιτητικό ταξίδι της Γνώσης.

³ Freire, P. (2005). *Teachers As Cultural Workers: Letters to Those Who Dare Teach*. Westview Press

στη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ)

ως ελάχιστο αντίδωρο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	8
Εισαγωγή	8
ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Κεφάλαιο 1: Φιλελευθερισμός	12
1.1 Μια ορκομωσία με αιχμές	12
1.2 Πίσω στο 18 ^ο αι.	13
1.3 Τα στρώματα του φιλελευθερισμού	15
1.4 Οι φιλελεύθερες ιδέες	18
1.5 Η έννοια της ελευθερίας	19
1.6 Κράτος, ατομική ιδιοκτησία και «κοινωνικό συμβόλαιο» στον Τζον Λοκ	20
1.7 Δικαιώματα, κράτος και «καλή θέληση» στον Ιμμάνουελ Καντ	23
1.8 Ελευθερία έκφρασης, ατομικότητα και τα όρια εξουσίας της κοινωνίας στον Τζων Στιούαρτ Μιλλ	24
1.9 Φιλελεύθερη οικονομία και το «αόρατο χέρι» στον Άνταμ Σμιθ	26
Κεφάλαιο 2: Νεοφιλελευθερισμός	30
2.1 Η Οκτωβριανή Επανάσταση και το Κραχ του '29	31
2.2 Η περιπέτεια αρχίζει	32
2.2 Η κεϋνσιανή συναίνεση	34
2.4 Η χρυσή εποχή του ελεγχόμενου καπιταλισμού	35
2.5 Οι ιδεολογικές ρίζες του νεοφιλελευθερισμού	37
2.6 Η «θεωρία των δύο άκρων» και η απόρριψη του μοντέλου της δυτικής δημοκρατίας	39
2.7 Από το περιθώριο στο προσκήνιο. Ο στρατηγός, η «σιδηρά» κυρία και ο ηθοποιός	42
2.8 Οι τρεις διαστάσεις του νεοφιλελευθερισμού	48

Κεφάλαιο 3: Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση	51
3.1 Νεοφιλελευθερισμός και εκπαίδευση	51
3.2 Γονική επιλογή - Σχολική επιλογή	55
3.3 Σχολική αποτελεσματικότητα	57
3.4 Εκπαίδευση και ατομική υπευθυνότητα	58
3.5 Η εκπαιδευτική αποκέντρωση	60
3.6 Εκπαίδευση και κινητικότητα	61
3.7 Εκπαίδευση και υπερεθνικοί οργανισμοί	64
Κεφ. 4: Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού στην εργασία	66
4.1 Κατάρρευση του κοινωνικού κράτους και επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις	66
4.2 Η κανονική σχέση εργασίας στην πυρά	69
4.3 Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας - η έννοια της ευελιξίας (flexibility)	72
4.4 Το δυστοπικό μέλλον των εργασιακών σχέσεων (flexicurity - flexiprecarity)	73
4.5 Πολιτικές απασχόλησης	75
ΜΕΡΟΣ Β΄ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Σκοπός και στόχοι	79
Μεθοδολογία	79
Η Έκθεση Πισσαρίδη	80
Ανάλυση και ερμηνεία βασικών ευρημάτων	
1. Η τεχνοκρατική προσέγγιση της εκπαίδευσης σε αντιδιαστολή με τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της	80
2. Η εικόνα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος	81
3. Εκπαιδευτική αυτονομία ή απορρύθμιση;	85

4. Ποιοτικοί παράμετροι στην εκπαιδευτική πολιτική ή διαβάζοντας τους αριθμούς αλλιώς	89
5. Επιλεκτική ή αξιόπιστη κοινωνική λογοδοσία;	94
6. Εκπαίδευση και διασύνδεση με την αγορά εργασίας. Αναντιστοιχία δεξιοτήτων ή κοντόφθαλμη «επιχειρηματική» λογική;	95
Συμπεράσματα - Συζήτηση	98
Βιβλιογραφία	103

1. Περίληψη

Στη συγκεκριμένη εργασία επιχειρείται κριτική αποτίμηση των προτάσεων της Έκθεσης Πισσαρίδη του 2020 για την εκπαίδευση, υπό τον τίτλο «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία, Ενότητα 4.3» και τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας.

Προηγείται βιβλιογραφική ανασκόπηση των εννοιών φιλελευθερισμός, κεϋνσιανισμός, νεοφιλελευθερισμός και οι επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και εργαλειοθήκης στην εκπαίδευση και αγορά εργασίας.

Μελετώνται εν συνεχεία η εικόνα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, ζητήματα αξιολόγησης, χρηματοδότησης και αυτονομίας των εκπαιδευτικών μονάδων και διασύνδεσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Έμφαση, τέλος, δίδεται και στο ζήτημα που κατά καιρούς απασχολεί το δημόσιο διάλογο για το θέμα της αντιστοίχισης των γνώσεων και δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Λέξεις κλειδιά: «φιλελευθερισμός», «νεοφιλελευθερισμός», «κεϋνσιανισμός», «ελευθερία», «κοινωνικό συμβόλαιο», «αόρατο χέρι», «αυτονομία», «κινητροδότηση», «σχολική επιλογή», «σχολική αποτελεσματικότητα», «ατομική υπευθυνότητα», «outsourcing», «flexibility», «flexicurity», «flexiprecarity», «κινητικότητα», «πολιτικές απασχόλησης», «κάθετη αναντιστοιχία», «οριζόντια αναντιστοιχία».

2. Εισαγωγή

«Αν τα μέσα (παραγωγής) μπορούσαν να επιτελέσουν μετά από διαταγή ή από μόνα τους το έργο τους, όπως υποστηρίζεται για τα αυτόματα του Δαίδαλου ή τους τρίποδες του Ηφαίστου, για τους οποίους ο ποιητής λέγει όταν εκτελούσαν αυτόματα την εργασία τους στο εργαστήρι του Θεού, έτσι αν και οι σαΐτες του αργαλειού είχαν τη δύναμη να υφαίνουν οι ίδιες και οι χορδές να παίζουν μόνες τους κιθάρα, τότε οι αρχιτεχνίτες δε θα χρειάζονταν βοηθούς ούτε οι αφέντες δούλους» (Αριστοτέλης, Πολιτικά Ι).

Από την εποχή του Αριστοτέλη μέχρι τη σημερινή - με έννοιες όπως ψηφιοποίηση, αυτοματοποίηση, ρομποτική, τεχνητή νοημοσύνη, νανοτεχνολογία, γενετική μηχανική να είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη λεγόμενη τέταρτη βιομηχανική επανάσταση - τόσο για τους κλασικούς οικονομολόγους όσο και για τη νεοφιλελεύθερη γραμμή σκέψης παραμένει πάντοτε επίκαιρος ο διάλογος για τις

μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξης της οικονομίας, μέσω της επένδυσης στην εκπαίδευση του πλέον πολύτιμου κεφαλαίου μιας χώρας, αυτού που ονομάζεται ανθρώπινο κεφάλαιο.

Ακόμη και την εποχή των «μαζικών δεδομένων» (Big Data) και του «διαδικτύου των πραγμάτων» (Internet of Things) η αξία των «ανθρώπινων πόρων» παραμένει πάντοτε επίκαιρη.

Ωστόσο, στο δημόσιο διάλογο, κατά περίεργο τρόπο και ανά τακτά χρονικά διαστήματα, επανέρχεται το ζήτημα της λεγόμενης αναντιστοιχίας των γνώσεων και δεξιοτήτων που παρέχονται μέσω της τυπικής εκπαίδευσης, και οι οποίες αδυνατούν να ταυτισθούν με τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Το συγκεκριμένο ζήτημα αναδεικνύει ταυτόχρονα δύο διαφορετικές αντιλήψεις - προσεγγίσεις για το ζήτημα της εκπαιδευτικής πολιτικής και της διασύνδεσης με τις σύγχρονες επιχειρηματικές ανάγκες.

Η μεν πρώτη θεωρεί ότι αιτία της κακοδαιμονίας είναι ο αυστηρά συγκεντρωτικός χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, χωρίς αυτό να υπολείπεται σε πόρους και δομές, καθώς και η ελληνική εκδοχή της «ασθένειας του διπλώματος» (Dore, 1976), με τα ελληνικά νοικοκυριά, παρά τις στρατιές των ανέργων πτυχιούχων, να συνεχίζουν να επενδύουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ευελπιστώντας στη μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση και εξέλιξη των ηλικιακά νεότερων - εξαρτώμενων μελών τους, αποστρεφόμενα την ίδια στιγμή την εναλλακτική προοπτική της επαγγελματικής εκπαίδευσης, που στερεοτυπικά συνδέεται με το στίγμα της αποτυχίας. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, έχει ως αποτέλεσμα τη σώρευση ανέργων αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, χωρίς τα απαραίτητα εφόδια σε επίπεδο γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, προκειμένου να ενταχθούν και πολύ περισσότερο να ανταποκριθούν στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες, εν προκειμένω της ελληνικής αγοράς εργασίας.

Και, βεβαίως, υπάρχει και η άλλη αντίληψη, η οποία σαφώς εστιάζει στο ζήτημα της υποχρηματοδότησης και συνειδητής απαξίωσης του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ως συνεπή επιλογή της νεοφιλελεύθερης γραμμής σκέψης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική συνοχή και την ανάπτυξη της χώρας, με τις ιδιωτικές δαπάνες για την εκπαίδευση, την ίδια στιγμή, να εκτοξεύονται σε δυσθεώρητα ύψη.

Παράλληλα, εντοπίζει τη σοβαρή απροθυμία των επιχειρήσεων να επενδύσουν στην επαγγελματική κατάρτιση, καθώς και τη στοχευμένη πρόθεση συγκεκριμένων

εργοδοτικών ομάδων να απομειώσουν το εργασιακό κόστος, αξιοποιώντας εργατικό δυναμικό υψηλών προσόντων, προσφέροντας θέσεις εργασίας και πολύ περισσότερο αμοιβές που αντιστοιχούν σε χαμηλά και μεσαία προσόντα, σύμφωνα με το Εθνικό και Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Προσόντων, ενώ την ίδια στιγμή εμφανίζονται λάβροι κατά της υποτιθέμενης αναντιστοιχίας γνώσεων και δεξιοτήτων που παρέχονται μέσω της τυπικής εκπαίδευσης σε σχέση με τις εκάστοτε ανάγκες της αγοράς.

Τέλος, προβάλλει την περίπτωση της διαρροής αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην αλλοδαπή, που συνδέθηκε με το φαινόμενο της «διαρροής εγκεφάλων» (brain drain) ιδιαίτερα την περίοδο της δεκαετούς οικονομικής κρίσης, επαναφέροντας το εύλογο ερώτημα πώς τα απαξιωμένα στην Ελλάδα πτυχία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης όχι μόνο αναγνωρίζονται στο εξωτερικό, αλλά επιπλέον γίνονται αποδεκτά και αμείβονται αξιοπρεπώς.

Η αντιπαράθεση των δύο αυτών αντικρουόμενων αντιλήψεων, για την εκπαίδευση και τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας, εντάθηκε το 2020 με τη δημοσιοποίηση της λεγόμενης Έκθεσης Πισσαρίδη - από το όνομα του βραβευμένου με Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών Κύπριου οικονομολόγου Χριστόφορου Πισσαρίδη - ο οποίος μεταξύ άλλων στο Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία ⁴ κάνει ειδική αναφορά στην ελληνική εκπαίδευση.

Η δημοσιοποίηση της Έκθεσης και ειδικά οι προτάσεις για την εκπαίδευση, που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία, αντιμετωπίστηκαν από την αρθρογραφία εκείνης της περιόδου άλλοτε με σκεπτικισμό ⁵, στις περισσότερες ωστόσο περιπτώσεις ξεσηκώνοντας θύελα αρνητικών σχολίων, με κάποιους ενδεικτικά να κάνουν λόγο για εφιαλτικές προτάσεις ⁶, για νέο μνημόνιο για την Παιδεία ⁷, για νεοφιλελεύθερο οδοστρωτήρα για την εκπαίδευση ⁸.

⁴ [Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία](#)

⁵ Σαλτερής, Ν. (2020, 28 Νοεμβρίου). *Θα έχει τύχη η Έκθεση Πισσαρίδη για την Εκπαίδευση*; Ανακτήθηκε 6 Οκτωβρίου, 2022, από <https://www.protagon.gr/apopseis/tha-exei-tyxi-i-ekthesi-pissaridi-gia-tin-ekpaideysi-44342176407>

⁶ Κάτσικας, Χρ. (2020, 26 Νοεμβρίου). *Έκθεση Πισσαρίδη με 42 εφιαλτικές προτάσεις για την εκπαίδευση*. Ανακτήθηκε 6 Οκτωβρίου, 2022, από https://www.efsyn.gr/ellada/ekpaideysi/270272_ekthesi-pissaridi-me-42-efialtik-es-protaseis-gia-tin-ekpaideysi

⁷ *Έκθεση Πισσαρίδη: Το νέο μνημόνιο για την Παιδεία*. (2021, 24 Ιανουαρίου). Ανακτήθηκε 6 Οκτωβρίου, 2022, από <https://www.edweek.gr/ekthesi-pissaridi-to-neo-mnimonio-gia-tin-paideia/>

⁸ Λίτος, Β. (2020, 15 Δεκεμβρίου). *Έκθεση Πισσαρίδη: Ένας νεοφιλελεύθερος οδοστρωτήρας για την εκπαίδευση*. Ανακτήθηκε 6 Οκτωβρίου, 2022, από <https://rproject.gr/article/ekthesi-pissaridi-enas-neofileleytheros-odostrotiras-gia-tin-ekpaideysi>

Οι αρνητικές αποτιμήσεις της Έκθεσης Πισσαρίδη για την εκπαίδευση συγκλίνουν σε ένα σημείο. Στο ότι πρόκειται για την πλήρη εκδίπλωση της νεοφιλελεύθερης εργαλειοθήκης για την εκπαίδευση.

Ως εκ τούτου, στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε κριτικά κατά πόσον οι συγκεκριμένες προτάσεις ενδεχομένως συνδέονται ή/και αποτελούν πιστή αναπαραγωγή των νεοφιλελεύθερων προταγμάτων για την εκπαίδευση και ποιο το αποτύπωμα που αυτές αφήνουν στα πεδία της εκπαιδευτικής πολιτικής και αγοράς εργασίας.

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, και καθώς κάνουμε λόγο για νεοφιλελεύθερη εργαλειοθήκη, αρχές, προτάγματα, και γραμμή σκέψης, μοιραία το πρώτο πιεστικό ζήτημα με το οποίο οφείλουμε να αναμετρηθούμε είναι η εννοιολογική μετεξέλιξη του όρου νεο - φιλελευθερισμός από αυτόν του κλασικού φιλελευθερισμού, ως απότοκο του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, που στο μυαλό των περισσοτέρων έχει συνδεθεί με την προάσπιση της ελευθερίας, της ατομικότητας, των δικαιωμάτων, της πολιτικής ισότητας. Πώς δηλαδή από την υπεράσπιση της ελευθερίας, της ατομικής ιδιοκτησίας και εν γένει της ευημερίας του ατόμου, που για τους φιλελεύθερους εξασφαλίζεται με την ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος μέσω της απελευθέρωσης του ανταγωνισμού και της «φυσικής» λειτουργίας των αγορών, τίθενται οι βάσεις για τη μετέπειτα εκδίπλωση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, που επικεντρώνεται αποκλειστικά και εμμονικά στην εξάλειψη των ρυθμίσεων και κανόνων που στέκονται εμπόδιο στην απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών, καταλήγοντας στην πράξη αυτές να λειτουργούν ασύδοτα και να περιορίζουν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, στο πλαίσιο λειτουργίας ενός άναρχου και κοινωνικά ανεξέλεγκτου καπιταλισμού, που ως προμετωπίδα του έχει την κατάλυση της έννοιας του κοινωνικού κράτους.

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε στις επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας στην εκπαίδευση και αγορά εργασίας, προσεγγίζοντας και το ζήτημα της λεγόμενης αναντιστοιχίας, μελετώντας την περίπτωση της Έκθεσης Πισσαρίδη για την εκπαίδευση και απαντώντας στο ερώτημα αν αυτή η «κακοδαιμονία» του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι ζήτημα δομής και αγκυλώσεων, προσανατολισμού προγραμμάτων σπουδών ή έλλειψης κοινωνικής λογοδοσίας, όπως υποστηρίζουν οι συντάκτες της. Ή αν υπάρχει ταυτόχρονα μια εντελώς διαφορετική ανάγνωση, ένα άλλο «αφήγημα» όπως συνηθίζεται να λέγεται στις μέρες μας, το οποίο εστιάζει σε ζητήματα κατά πολύ υπέρτερα σε αξία, που επικεντρώνονται εν τέλει στον

καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης στη δημοκρατία, στον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της και στο πρόταγμα της αναγκαίας, συνολικής καλλιέργειας του ατόμου, προκειμένου αυτό να ανταποκριθεί στην ιδιότητα του Πολίτη.

Εκκινώντας την προσπάθεια αυτή, παρόλο που το κείμενο δεν είναι ποιητικό, κατά τη συνήθεια των αρχαίων ποιητών ή ακόμη και του σχετικά σύγχρονου Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, αισθανόμαστε την ανάγκη να αναβοήσουμε:

«Ελθέ και τώρα, Μούσα μου, ελθέ βοήθησόν με»⁹

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1: Φιλελευθερισμός

1.1 Μια ορκομωσία με αιχμές

«Για να παραμείνει αόρατο το χέρι,
πρέπει όντως το μάτι να είναι τυφλό»¹⁰

- Daniel Bensaïd

Τον Ιανουάριο του 2009, με κάτι παραπάνω από εμφανείς τις οδυνηρές επιπτώσεις της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, ο Μπαράκ Ομπάμα εκφωνώντας την εναρκτήρια ομιλία του, αμέσως μετά την εκλογή του στον προεδρικό θώκο των ΗΠΑ, επεσήμανε τα εξής:

«... Ούτε το ερώτημα που τίθεται ενώπιόν μας είναι αν η αγορά είναι μια δύναμη για καλό ή για κακό. Η δύναμή της να παράγει πλούτο και να επεκτείνει την ελευθερία είναι απaráμιλλη. Αλλά αυτή η κρίση μάς υπενθύμισε ότι χωρίς άγρυπνο μάτι, η αγορά μπορεί να ξεφύγει από τον έλεγχο»¹¹.

⁹ Βαλαωρίτης, Αρ. (χ.η). *Ο σεισμός της Λευκάδος τω 1825*. Ανακτήθηκε 10 Οκτωβρίου, 2022, από https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=3&text_id=337

¹⁰ Daniel Bensaïd. *Ο Μαρξ της εποχής μας*. Εκδόσεις Τόπος

¹¹The White House President Barack Obama. (2009, 21 Ιανουαρίου). *President Barack Obama's Inaugural Address*. Ανακτήθηκε 12 Οκτωβρίου, 2022, από <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2009/01/21/president-barack-obamas-inaugural-address>

Η αντίδραση από τους ειδήμονες των ειδήσεων ήταν γρήγορη και ξεκάθαρη: Η ομιλία του Ομπάμα ήταν μια σαφής ένδειξη ότι η εποχή του «νεοφιλελευθερισμού» μπορεί να φθάνει στο τέλος της. Στο στόχαστρο της κριτικής του Αμερικανού Προέδρου βρέθηκε το νεοφιλελεύθερο ιδεώδες της «αυτορυθμιζόμενης αγοράς», ως η κύρια μηχανή που τροφοδοτεί την ορθολογική επιδίωξη του ατόμου για τον πλούτο, που με τη σειρά της αποτέλεσε βασική αρχή για τους οικονομολόγους ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αι. (Steger & Roy, 2010: 2).

Ποια είναι όμως η σημασία του όρου νεο-φιλελευθερισμός, την οποία «φωτογραφίζει» στην ομιλία του ο Αμερικανός Πρόεδρος; Πως αυτό το πρόθημα (νεο-) μπορεί από μόνο του να εξελίξει τόσο δραστικά το ιδεολογικό υπόβαθρο του φιλελευθερισμού, προσλαμβάνοντας μάλιστα όπως θα διαφανεί στη συνέχεια μια άκρως αρνητική σημασιολόγηση;

Πριν επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε εννοιολογικά τον όρο, οφείλουμε, για την πληρέστερη κατανόησή του, να αναφερθούμε στην έννοια και το περιεχόμενο του κλασικού φιλελευθερισμού.

1.2 Πίσω στο 18^ο αι.

Ο φιλελευθερισμός αποτέλεσε μία από τις κύριες πολιτικές δυνάμεις του Διαφωτισμού, διευρύνοντας σταθερά την αντίθεσή του στο θείο δικαίωμα των μοναρχών και στα προνόμια των αριστοκρατών από την εποχή της φεουδαρχίας και στη συνέχεια απέναντι σε κάθε μορφή καταπίεσης (Kekes, 1997:2). Δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση στην ατομική ελευθερία, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και την ελευθερία της αγοράς έναντι των μερκαντιλιστικών εμπορικών περιορισμών (Phelan & Dawes, 2018).

Αυτή η αντίθεση, στα δικαιώματα των μοναρχών και των προνομιούχων, οδήγηε αναπόφευκτα τα βήματά μας στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης (1789), λαμβάνοντας υπ' όψιν την προηγηθείσα ανάπτυξη του Κοινοβουλευτισμού στην Αγγλία και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων (Declaration of Rights) του 1689.

Η προεπαναστατική γαλλική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα ήταν χωρισμένη στους προνομιούχους και στην Τρίτη Τάξη. Η τάξη των προνομιούχων περιελάμβανε τους ευγενείς και τον ανώτατο κλήρο. Οι ευγενείς, το 2% του γαλλικού πληθυσμού, ήσαν κάτοχοι του μεγαλύτερου μέρους της γης, καταλάμβαναν τα ανώτερα αξιώματα και απαλλάσσονταν από τη φορολογία. Ο ανώτατος κλήρος (5-6 χιλ.) είχε τεράστια περιουσία και ζούσε με αριστοκρατική πολυτέλεια. Η Τρίτη Τάξη περιελάμβανε τους

διανοούμενους, τους εμποροβιοτέχνες, που αποτελούν την αστική τάξη, καθώς και τους εργάτες των πόλεων και της υπαίθρου. Αυτοί, παρόλο που βαστάζουν όλα τα δημόσια βάρη, αποκλείονται απ' όλα τα ανώτερα αξιώματα σαν άνθρωποι χαμηλής προελεύσεως (Καργάκος, 2005:161-162).

Ωστόσο, καθώς η αστική τάξη αύξανε την ευημερία της και αποκτούσε επίγνωση της αξίας της, τόσο περισσότερο τα μέλη της αισθάνονταν απέχθεια απέναντι σε τέτοιες κοινωνικές διακρίσεις. Πάνω από όλα, η απαίτηση της αστικής τάξης για πολιτική εξουσία ανάλογη με την οικονομική της θέση ήταν εκείνη που μετέτρεψε τους αστούς σε επαναστάτες (Burns, 1983:295).

Η κατάληψη της Βαστίλλης, στις 14 Ιουλίου 1789, αποτέλεσε το ιστορικό ορόσημο που επέτρεψε στην αυτοανακηρυχθείσα Εθνοσυνέλευση, που απαρτιζόταν από την τρίτη τάξη, να πάρει την τύχη της Γαλλίας στα χέρια της. Στη μετεξέλιξή της σε Συντακτική Συνέλευση, οι οικονομικές και διοικητικές αλλαγές που υιοθέτησε αντανάκλυσαν το φιλελευθερισμό του Διαφωτισμού (ό.π., σελ. 310). Άλλωστε, κανένα γεγονός, όπως και η Γαλλική Επανάσταση, δεν συμβαίνει μέσα σε ένα πολιτιστικό κενό. Όσο κι αν οι ιδέες δεν «προκάλεσαν» την επανάσταση, έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο στην παροχή σχήματος και περιεχομένου στη δυσaréσκεια που δοκίμαζε η αστική τάξη. Οι ιδέες αυτές προέρχονταν από τη σκέψη του Διαφωτισμού. Δύο ιδιαίτερα θεωρίες εξέφραζαν τις σκέψεις και τα οράματα των επαναστατών. Η πρώτη ήταν η φιλελεύθερη θεωρία συγγραφέων όπως του Λοκ, του Βολταίρου, του Μοντεσκέ. Η δεύτερη ήταν η δημοκρατική θεωρία του Ρουσσώ. Και οι δύο ήταν στηριγμένες στην προϋπόθεση ότι το κράτος ήταν ένα αναγκαίο κακό και ότι στηρίζεται και διατηρείται βάσει κάποιου «συμβολαίου» (ό.π., σελ. 296).

Το Σεπτέμβριο του 1789, η Εθνοσυνέλευση έστρεψε την προσοχή της στη σύνταξη ενός χάρτη ελευθεριών. Το αποτέλεσμα ήταν η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Η ιδιοκτησία διακηρύχθηκε φυσικό δικαίωμα, όπως η ελευθερία, η ασφάλεια και η «αντίσταση στην καταπίεση». Η ελευθερία του λόγου, η ανεξιθρησκεία και η ελευθεροτυπία διακηρύχθηκαν απαράβατες. Διακηρύχθηκε επίσης το δικαίωμα των πολιτών για ίση μεταχείριση στα δικαστήρια. Κανείς δεν μπορούσε να φυλακιστεί ή να υποστεί μια οποιαδήποτε ποινή παρά μόνο σύμφωνα με το νόμο. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας επιβεβαιώθηκε και οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετώπιζαν απόλυση σε περίπτωση κατάχρησης των εξουσιών που τους είχαν παραχωρηθεί (ό.π., σελ. 308).

Σε συνοπτική περίληψη τα κυριότερα άρθρα της περίφημης «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» ήταν:

I. Οι άνθρωποι γεννώνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι.

II. Σκοπός κάθε πολιτικής ενόσσεως είναι η διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην καταπίεση.

III. Η αρχή κάθε κυριαρχίας απορρέει από το έθνος. Κανένα σώμα, κανένα άτομο, δεν μπορεί να ασκεί εξουσία, που δεν απορρέει σαφώς από αυτό.

IV. Η ελευθερία συνίσταται στο να μπορείς να κάνεις ό,τι δεν βλάπτει τον άλλο.

V. Ο νόμος απαγορεύει μόνο τις πράξεις που είναι επιζήμιες στην κοινωνία.

VI. Ο νόμος είναι έκφραση της γενικής θελήσεως. Όλοι οι πολίτες, αυτοπροσώπως ή με αντιπροσώπους, μπορούν να συμβάλλουν στη διατύπωσή του.

VII. Κανείς δεν μπορεί να συλληφθεί παρά μόνο όταν και όπως ο νόμος ορίζει.

Τέλος, το XVII άρθρο αναφέρεται στο απαραβίαστο της ιδιοκτησίας (Καργάκος, 2005:165).

Ο θρίαμβος της αστικής ιδεολογίας, στην περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης, δεν ήταν ούτε προϊόν παρθενογένεσης, ούτε αποτέλεσμα μιας συγκυρίας, όπου τα ταξικά συμφέροντα αστών, αγροτών και εργατών ταυτίστηκαν απέναντι στον κοινό αντίπαλο. Ήταν προϊόν μιας κοινωνίας που αποζητούσε τη χειραφέτηση, αφού πρώτα είχε δημιουργήσει μια πολιτική συνείδηση και μια, έστω υποτυπώδη, πολιτική αυτογνωσία, ούτως ώστε να επιβάλλει ένα κράτος βασισμένο στο νόμο και τη διάκριση των εξουσιών, ως εγγυητή της οικονομικής προόδου.

1.3 Τα στρώματα του φιλελευθερισμού

Επανερχόμενοι από αυτή τη σύντομη ιστορική αναδρομή, επισημαίνουμε ότι ο φιλελευθερισμός, και ιδίως αυτός του 19ου αι., μπορεί να θεωρηθεί ότι επικεντρώνεται στο άτομο, απαιτώντας ένα νέο πρότυπο που θα διέπει τη σχέση μεταξύ αυτού και του κράτους. Αυτό το πρότυπο βασίστηκε σε τρεις κύριες απαιτήσεις: μη παρείσφρηση, μη αποκλεισμός, μη παρεμπόδιση. Η πρώτη απαίτηση συνεπαγόταν την εξασφάλιση του ατόμου και της περιουσίας του, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας του, κυρίως μέσω του νομικού συστήματος από παρεμβάσεις του κράτους, της αγοράς, της κοινωνίας. Η δεύτερη, ως επί το πλείστον ηθική και αρχικά

ριζωμένη στη θρησκεία, βασιζόταν στην αναγνώριση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η τρίτη επικεντρώνεται στην πλήρη ανάπτυξη των ανθρωπίνων ικανοτήτων (Roselli, 2020:4).

Ο Freedem προχωρά πολύ περισσότερο στην ανάλυσή του, κάνοντας λόγο για πέντε χρονικά στρώματα του φιλελευθερισμού (Freedem, 2021:29-30):

- Κατ' αρχάς ως θεωρία που προβάλλει τον περιορισμό της εξουσίας, με στόχο να προστατεύσει τα ατομικά δικαιώματα και να διασφαλίσει ένα χώρο όπου οι άνθρωποι θα μπορούν να ζουν χωρίς καταπίεση από στους κυβερνώντες.

Στο πρώτο αυτό στρώμα, κάποια δικαιώματα παρουσιάστηκαν ως φυσικά και αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, με τα οποία γεννιούνται οι άνθρωποι. Εντούτοις, καθώς αυτά ήταν εύθραυστα και επαπειλούμενα η διαφύλαξή τους έγινε ο εκπεφρασμένος σκοπός της θέσπισης των κυβερνήσεων. Η ιδέα ενός κοινωνικού συμβολαίου αποκτά εξέχουσα θέση στην περίπτωση αυτή (ό.π., σελ. 70).

- Στη συνέχεια, ως θεωρία περί οικονομικών συναλλαγών και ελεύθερων αγορών, η οποία επιτρέπει στα άτομα να ωφελούνται από την αμοιβαία ανταλλαγή αγαθών.

Στο δεύτερο στρώμα, το να είναι κανείς ελεύθερος σήμαινε τώρα να έχει τη δυνατότητα να σχετίζεται ενεργά με τους άλλους, με κύριο σκοπό την υλική και πνευματική αυτοβελτίωσή του. Η ανάδειξη των αγορών καθίσταται το ιδεώδες πεδίο φιλελεύθερης πρακτικής. Κυριαρχεί η έννοια της απρόσκοπτης οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας, με κεντρικό πρόσωπο τον Τζον Λοκ. Καθήκον της κυβέρνησης δεν ήταν πλέον μόνο να προστατεύει από την αυθαιρεσία, αλλά να διασφαλίζει την απρόσκοπτη και ομαλή λειτουργία των οικονομικών σχέσεων. Το δεύτερο στρώμα του φιλελευθερισμού σηματοδότησε μια νέα εκδοχή της ανθρώπινης φύσης που ήταν ανταγωνιστική, δυναμικά επιθετική και ακόρεστη (ό.π., σελ. 71-74).

- Με την πάροδο του χρόνου, ως θεωρία για την πρόοδο του ανθρώπου, με σκοπό να επιτρέψει στα άτομα να αναπτύξουν τις δυνατότητες και τις ικανότητές τους εφόσον δεν βλάπτουν τους άλλους.

Στο τρίτο στρώμα, έρχονται στο προσκήνιο οι ιδέες της απελευθέρωσης των ανθρωπίνων δυνατοτήτων και της ενθάρρυνσης της προσωπικής ανάπτυξης, που θα πραγματώνονταν μέσα από την ελευθερία του λόγου και την εκπαίδευση, με υπέρμαχο τον Τζων Στιούαρτ Μίλλ, ο οποίος θα έκανε λόγο για την «ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας». Ο φιλελευθερισμός του τρίτου στρώματος

επικεντρώθηκε στη μακρόπνοη διεύρυνση των ανθρώπινων ικανοτήτων. Από το «αφήστε να είμαι και να πράττω», πιο γνωστό με τον γαλλικό όρο *laissez-faire*, περνάμε σε έναν φιλελευθερισμό του τύπου «αφήστε με να αναπτυχθώ». Το σημείο εστίασης μετατοπίζεται από τις σχέσεις που αφορούν τις εμπορικές συναλλαγές στην επένδυση στην ικανότητα των ανθρώπων να εκφράζονται (ό.π., σελ. 74-76).

- Μετεξελίσσεται σε θεωρία αμοιβαίας αλληλεξάρτησης και ρυθμιζόμενης από το κράτος προνοιακής πολιτικής, που είναι απαραίτητες προκειμένου τα άτομα να επιτύχουν τόσο την ελευθερία όσο και την ευημερία τους.

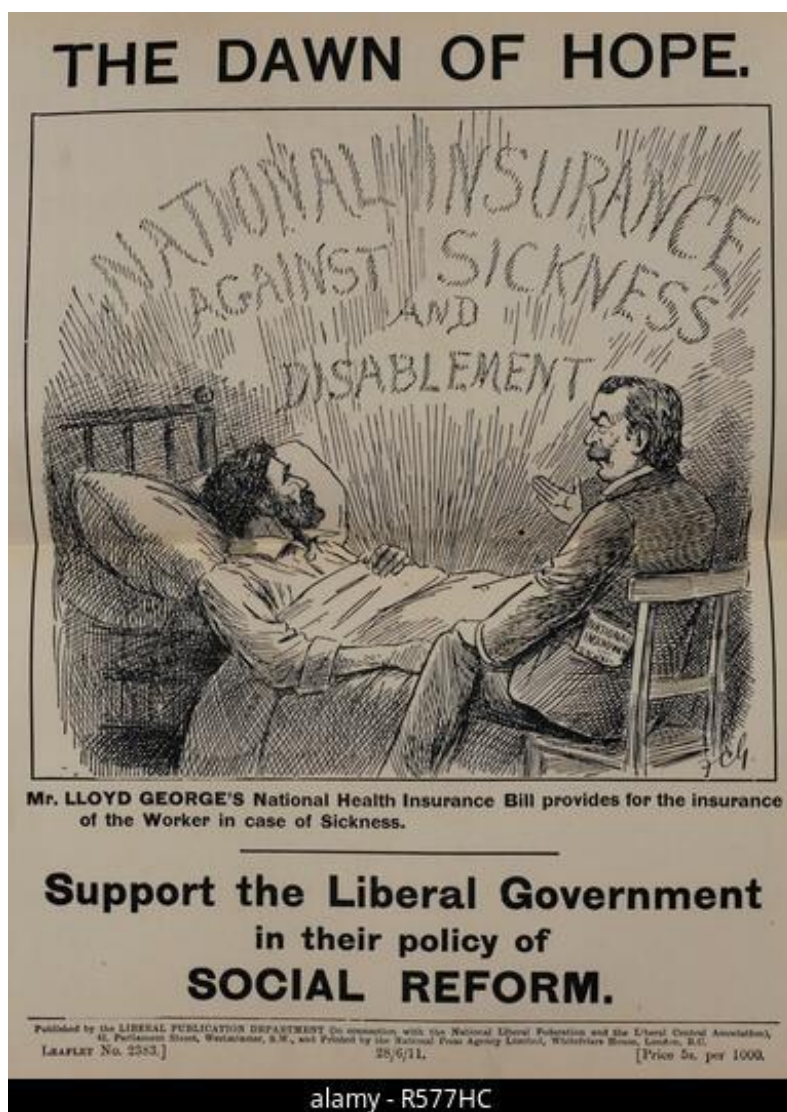
Ο φιλελευθερισμός του τέταρτου στρώματος έδωσε έμφαση στη στενή αλληλεξάρτηση των μελών της κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν μόνο τους, χωρίς τη βοήθεια και τη στήριξη των άλλων, ενώ παράλληλα δεν έβλεπε αυτή τη στήριξη ως προσπάθεια περιστολής ή ελέγχου αλλά ως απαραίτητη προϋπόθεση για να πραγματοποιηθεί η ίδια η ατομικότητα και η ανθρώπινη ελευθερία. Τυπικό δείγμα αυτής της περιόδου είναι η περίφημη «Εκθεση Μπέβεριτζ» του 1942, η οποία αποτέλεσε ορόσημο στη δημιουργία του κράτους πρόνοιας, καθώς πρότεινε το σχέδιο για την ανοικοδόμηση μετά τον πόλεμο που θα προσέφερε ανακούφιση από τη φτώχεια μέσω της κοινωνικής ασφάλισης και των επιδομάτων τέκνων, στην προσπάθεια να αναχαιτισθούν τα πέντε φόβητρα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ατόμου: «της ανέχειας, της ασθένειας, της αμάθειας, της εξαθλίωσης και της απραγίας». Μορφές κοινωνικής ασφάλισης, σε σχέση με την υγεία και την ανεργία, γίνονται υποχρεωτικές, προκειμένου να εξασφαλίζεται μια κοινή δεξαμενή πλούτου για να επικουρούνται τα άτομα εκείνα που κλονίζονται από τις αναμενόμενες δυσκολίες της ζωής (βλ. εικόνα 1).

Το κράτος μετατρέπεται σε μείζονα, αν όχι μοναδικό, παράγοντα του δημοσίου συμφέροντος και της δημόσιας αρετής (ό.π., σελ. 78-80).

- Και τέλος, ως θεωρία που αναγνωρίζει την ποικιλομορφία των τρόπων ζωής και πεποιθήσεων των διαφόρων ομάδων και αποσκοπεί στη δημιουργία μιας πλουραλιστικής και ανεκτικής κοινωνίας.

Πλέον στο επίκεντρο της προβληματικής τοποθετείται αυτό που έγινε γνωστό ως *πολιτική της ταυτότητας*. Κατηγορίες βασιζόμενες στο κοινωνικό φύλο, την εθνότητα, τη θρησκεία και τον σεξουαλικό προσανατολισμό καταφέρνουν σιγά - σιγά να βρουν θέση στην κυρίαρχη φιλελεύθερη συνείδηση. Οι πολλαπλές ταυτότητες - πολιτισμικές, ψυχολογικές και κοινωνικές - θεωρούνται από τους φιλελεύθερους όλο

και περισσότερο ως κάτι το φυσιολογικό, παρά ως περιθωριακά χαρακτηριστικά του κοινοτικού βίου (ό.π., σελ. 83-84).

Εικόνα 1. Πηγή: Album / British Library / Alamy Stock Photo

1.4 Οι φιλελεύθερες ιδέες

Τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και ο νεοφιλελευθερισμός, με τον οποίο θα ασχοληθούμε εκτενώς στη συνέχεια της παρούσας εργασίας, δεν μπορούν να κατανοηθούν με συνοχή χωρίς να μιλάμε για καπιταλισμό και δημοκρατία (σ.σ. με όρους δυτικού τύπου αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας). Εάν ο φιλελευθερισμός αναφέρεται στην πολιτική ιδεολογία που ευθυγραμμίζεται με την ιστορική εμφάνιση του καπιταλισμού της «ελεύθερης αγοράς» και του δυτικού τύπου αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο νεοφιλελευθερισμός υποδηλώνει ένα συγκεκριμένο καθεστώς φιλελευθερισμού, καπιταλισμού και δημοκρατίας που έχει παγκοσμιοποιηθεί από τη δεκαετία του 1970 (Phelan & Dawes, 2018).

Οι φιλελεύθερες θεωρίες αποτελούν ένα ποικίλο ιδεολογικό φάσμα που περιλαμβάνει διαφορετικές αντιλήψεις για την πολιτική, την ελευθερία, τους περιορισμούς, την ηθική, τα δικαιώματα και την πρόοδο.

Οι φιλελεύθεροι διαφωνούν, για παράδειγμα, σχετικά με την κατάλληλη έκταση της εμπλοκής του κράτους στην κοινωνικοοικονομική ζωή, στη σχέση μεταξύ ιδιοκτησίας και ελευθερίας και στις θεμελιώδεις αντιλήψεις για το καλό και το δικαίωμα. Ως εκ τούτου, ο φιλελευθερισμός κατανοείται καλύτερα ως ένα «σύνθετο, πολύπλευρο φαινόμενο» που μπορεί να θεωρηθεί, μεταξύ άλλων, ως «πολυδύναμο εννοιολογικό σύνολο στον οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό λόγο», μια «στρατηγική έννοια για την αναδιάρθρωση των σχέσεων αγοράς - κράτους» και ένα «επαναλαμβανόμενο αλλά ιστορικά μεταβλητό πρότυπο οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης» (Jessop, 2002: 453).

Αφού εστιάσουμε και αυτονόητα στην έννοια της ατομικής ελευθερίας και ιδιοκτησίας - συστατικών στοιχείων της φιλελεύθερης θεωρίας - θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε με μια περισσότερο διεισδυτική ματιά, στις αμέσως επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας, αντίστοιχα την έννοια του «κοινωνικού συμβολαίου» και το ρόλο του κράτους, των δικαιωμάτων και της αποκαλούμενης «καλής θέλησης» (Good Will), της ελευθερίας της έκφρασης, τη σπουδαιότητα της ατομικότητας, τα όρια εξουσίας της κοινωνίας πάνω στο άτομο, καθώς και τον τρόπο λειτουργίας της φιλελεύθερης οικονομίας, επιλέγοντας τέσσερις εκ των κορυφαίων, από μια μακρά ομολογουμένως σειρά, φιλελεύθερων θεωρητικών και διανοητών: τον Τζον Λοκ, τον Ιμάνουελ Καντ, τον Τζων Στιούαρτ Μιλλ και τον Άνταμ Σμιθ.

1.5 Η έννοια της ελευθερίας

Ιδιαίτερα σημαντική για τους φιλελεύθερους είναι η έννοια της ατομικής ελευθερίας, την οποία αντιλαμβάνονται ως μια φυσική ανθρώπινη κατάσταση. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις ερμηνεύεται ακόμη και ως θεόδοτο δικαίωμα, μια ιερή αρχή που προηγείται κάθε καθεστώτος διακυβέρνησης.

Σε γενικές γραμμές, για τους φιλελεύθερους η σημασιодότηση της ελευθερίας κινείται μεταξύ της εξασφάλισης μιας περιοχής αβλαβούς δραστηριότητας ή ακόμα και παθητικής ύπαρξης, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από φυσικές και κρατικές παρεμβάσεις και της ενδυνάμωσης της πραγμάτωσης των ανθρώπινων δυνατοτήτων, διαμέσου της ενεργητικής απομάκρυνσης κάθε εμποδίου που θα μπορούσε να οδηγήσει στην απώλεια της ανθρωπιάς (Freeden, 2021:98).

Ωστόσο οι φιλελεύθεροι δεν υποστηρίζουν απαραίτητα ότι η φυσική ελευθερία πρέπει να είναι απεριόριστη, αναγνωρίζοντας τη δυνητικά χαοτική κατάσταση που θα προέκυπτε εάν όλοι μπορούσαν να παρεμβαίνουν σε όλους, και οι ελευθερίες των ισχυρών να καταστέλλουν αυτές των αδύναμων. Έτσι, φιλελεύθεροι όπως για παράδειγμα ο Τζον Λοκ (John Locke) και ο Τζων Στιούαρτ Μιλλ (John Stuart Mill) ήταν πρόθυμοι να δεχτούν ότι οι μέτριοι περιορισμοί της ελευθερίας μπορούσαν να δικαιολογηθούν, ενώ άλλοι, όπως ο Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes), αποδέχθηκαν ότι ακόμη και οι δραστικοί περιορισμοί θα μπορούσαν ενδεχομένως να νομιμοποιηθούν (Gaus et al., 2015).

Ο Λοκ, γράφοντας τον 17ο αιώνα, είδε την ατομική ελευθερία όπως ορίζεται μέσω της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, του συμβολαίου και της αγοράς, με άλλα λόγια από την ατομική ιδιοκτησία οικονομικών αγαθών που δεν μπορούσαν να σφετεριστούν αυθαίρετα από το κράτος. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος διακρίνει την ελευθερία (liberty) από την ασυδοσία (licence). Η ελευθερία δεν νοείται ως «η ελευθερία του καθενός να κάνει ό,τι θέλει», αλλά «να διαθέτει και να καθορίζει ... όπως επιθυμεί τον εαυτό του, τις πράξεις του, τα υπάρχοντά του και ολόκληρη την ιδιοκτησία του, εντός των ορίων των υφιστάμενων νόμων, και σ' αυτό το πλαίσιο να μην υπόκειται στην αυθαίρετη βούληση κάποιου άλλου, αλλά να ακολουθεί ελεύθερα τη δική του» (Freedman, 2021: 69-70).

Προσαρμόζοντας τις ιδέες του Λοκ στον 19ο αιώνα, ο Μιλλ τόνισε τη σημασία της αρνητικής ατομικής ελευθερίας, που εννοείται κυρίως ως ελευθερία από το κράτος και τόνισε τη σημασία της ελευθερίας στον τομέα του λόγου, του τύπου και της επιλογής (Schuck, 2002). Για τον Μιλλ κατά τη συζήτηση οποιουδήποτε συγκεκριμένου θέματος, υπάρχει μια a priori υπόθεση υπέρ της ελευθερίας, τοποθετώντας το βάρος της απόδειξης σε όσους υποστηρίζουν οποιαδήποτε μορφή περιορισμού ή απαγόρευσης (Phelan & Dawes, 2018).

1.6 Κράτος, ατομική ιδιοκτησία και «κοινωνικό συμβόλαιο» στον Τζον Λοκ

Για την Αυγητίδου (2014:147) ο φιλελευθερισμός του 17ου και 18ου αιώνα συνδέεται με την έννοια του συμβολαίου, όπου οι άνθρωποι προκειμένου να διαφυλάξουν τα ιδιοτελή τους συμφέροντα, συναινούν στην εκχώρηση των «φυσικών» δικαιωμάτων τους, δηλαδή της ατομικής ελευθερίας βούλησης και δράσης, στο νέο κατασκεύασμα, δηλαδή στο κράτος, με μοναδικό σκοπό την περιφρούρηση αυτών των δικαιωμάτων.

Ο Άγγλος στοχαστής Τζον Λοκ (1632 - 1704) προβάλλει το επιχείρημα ότι είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι κάποιος έχει το αιώνιο δικαίωμα να κυβερνά πλην του Θεού. Αντιδρώντας στα επιχειρήματα των μοναρχικών ότι μερικοί άνθρωποι γεννιούνται καλύτεροι από άλλους και έτσι έχουν το δικαίωμα να κυβερνούν, ο Λοκ υποστηρίζει ότι στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχουν φυσικά ανώτεροι ή κατώτεροι άνθρωποι. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι παραμένουν ίσοι. Ενώ ο Θεός μπορεί να έχει δώσει τη γη σε όλα τα άτομα για να την έχουν από κοινού, τα ανθρώπινα όντα επαναπροσδιορίζουν τις παραμέτρους αυτής της σχέσης μέσω της εργασίας τους στον πραγματικό κόσμο. Η αρχική μας ιδιοκτησία είναι το σώμα μας και οτιδήποτε παράγεται από τη σωματική εργασία - ιδιαίτερα η αγροτική παραγωγή - είναι επίσης δική μας. Ταυτόχρονα, διατηρούμε φυσικά δικαιώματα που δεν μπορούν να περιορίζονται από οποιαδήποτε κυρίαρχη αρχή χωρίς τη συγκατάθεσή μας. Θεωρητικά όλα τα άτομα έχουν τα ίδια εγγενή φυσικά δικαιώματα σε κατάσταση αρχικής ισότητας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δικαιούνται να απολαμβάνουν τα ίδια οφέλη από αυτά τα φυσικά δικαιώματα ή ότι η θεωρητική ισότητα στην κατάσταση της φύσης είναι ισόμορφη με πολιτική ή υλική ισότητα στην κοινωνία των πολιτών (McManus, 2020:24 - 25).

Εφόσον τα άτομα έχουν φυσικό δικαίωμα στην ελευθερία, οποιοδήποτε περιορισμοί πρέπει να προκύπτουν από τη συγκατάθεσή τους. Και η συναίνεση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης, έχοντας ως δεδομένο ότι το κράτος λειτουργεί προς το συμφέρον των πολιτών του. Ωστόσο, την ίδια ακριβώς στιγμή, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Λοκ υποστηρίζει ότι μόνο άνδρες ιδιοκτήτες ακινήτων πρέπει να έχουν λόγο στις υποθέσεις του κράτους (ό.π., σελ. 26).

Στη Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, ο Λοκ τονίζει χαρακτηριστικά ότι «η κυβέρνηση συγκροτείται με κοινωνικό συμβόλαιο και έχει κυρίως έναν σκοπό: να προστατέψει την ιδιοκτησία των πολιτών»¹². Για τον ίδιο, η έννοια της ελευθερίας είναι άμεσα συνυφασμένη με το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία. Οφείλουμε, ωστόσο, στο σημείο αυτό να επισημάνουμε - παρά την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδουν οι φιλελεύθεροι στην έννοια της ατομικής ελευθερίας - τα αντιφατικά σχόλια του Λοκ, όσον αφορά τη δουλεία, αναγνωρίζοντας κατ' ουσίαν ότι ο δούλος όντας αιχμάλωτος που συλλαμβάνεται κατά τον ίδιο σε ένα δίκαιο πόλεμο, έχοντας χάσει όλα του τα αγαθά και μη δυνάμενος να έχει οποιαδήποτε περιουσία δεν μπορεί

¹² Βλ. Τζον Λοκ, Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1990.

να θεωρείται ως μέρος της κοινωνίας των πολιτών, της οποίας κύριος σκοπός είναι η διατήρηση της περιουσίας (Roselli, 2020:5). Το γεγονός αυτό στηλιτεύει εμφατικά και ο McManus (2020:5) τονίζοντας ότι οι φιλελεύθεροι του δέκατου έβδομου αιώνα κάνουν λόγο για δικαιώματα, πρόθυμοι να προστατεύσουν την περιουσία τους, ενώ την ίδια στιγμή ευχαρίστως επιδίδονταν στο δουλεμπόριο.

Το ζητούμενο, επομένως, για τους φιλελεύθερους της ανατροπής της μοναρχικής καθεστηκυίας τάξης δεν συνοδεύεται αυτονόητα από μια μορφή αντιπροσωπευτικής, δημοκρατικής διακυβέρνησης που προωθεί την ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτών.

Το κράτος για τους φιλελεύθερους, αντί να εκπληρώνει τον παραδοσιακό ρόλο του, δηλαδή να διατηρεί την εσωτερική τάξη και να φροντίζει για την άμυνα από εξωτερικές επιβουλές, και βέβαια να αυξάνει τους φόρους για τους σκοπούς αυτούς, επινοήθηκε εκ νέου ως εγγυητής ενός συνόλου δικαιωμάτων στα οποία περιλαμβάνονταν η ελευθερία του εμπορίου και ο σεβασμός της ιδιοκτησίας. Ο νέος οικονομικός ρόλος του κράτους προσδιοριζόταν με φράσεις όπως να «κρατά τις ισορροπίες», «να λειτουργεί ως έντιμος διαμεσολαβητής» ή να εξασφαλίζει «ισότιμους όρους ανταγωνισμού». Το κράτος επέτρεπε τις οικονομικές δραστηριότητες, αλλά δεν τις κατήυθνε (Freedon, 2021:45).

Κλείνοντας, θα ήταν παράλειψη από μέρους μας, ειδικά σε ό,τι αφορά τον όρο «κοινωνικό συμβόλαιο» μια αναφορά, έστω και σύντομη, στο Ρουσσώ (Jean-Jacques Rousseau, 1712 - 1778), ο οποίος διετύπωσε την πιο κλασική εκδοχή του κοινωνικού συμβολαίου.

Ο Ρουσσώ πιστεύει στην αγαθή φύση του ανθρώπου και προασπίζεται την ελευθερία του ως φυσικό δικαίωμα. Από την αρχή κιόλας του έργου του διακηρύσσει: «Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος» (Ρουσσώ, 2004:48). Ωστόσο, η καταδίκη του απολυταρχισμού δεν πηγάζει από μια πολιτική ουτοπία, αλλά αντιθέτως θεμελιώνεται ορθολογικά μέσω της διαπίστωσης ότι «ο ισχυρότερος δεν είναι ποτέ τόσο δυνατός ώστε να μείνει για πάντα κυρίαρχος, αν δεν μετατρέψει την ισχύ του σε δίκαιο και την υπακοή σε καθήκον» (ό.π., σελ. 52).

Με άλλα λόγια, το κοινωνικό συμβόλαιο αποτελεί μια πολιτική σύμβαση ελεύθερων πολιτών, η οποία μπορεί να ανακληθεί εφόσον οι φορείς της εκτελεστικής εξουσίας δεν υπηρετούν το κοινό συμφέρον. Δύσκολα θα μπορούσε να συναντήσει κανείς πιο φιλελεύθερη διακήρυξη το 1762, οπότε και είδε το φως της δημοσιότητας το κοινωνικό συμβόλαιο, από την ακόλουθη: «η γενική βούληση μπορεί να

καθοδηγήσει τις δυνάμεις του κράτους σύμφωνα με το σκοπό της ίδρυσής του, το κοινό αγαθό» (ό.π., σελ. 73). Κατά συνέπεια, η νομιμοποιημένη εξουσία δεν μπορεί να προάγει την αδικία και την εκμετάλλευση, αλλά την ελευθερία και την ισότητα.

1.7 Δικαιώματα, κράτος και «καλή θέληση» στον Ιμμάνουελ Καντ

Για τον Καντ [Immanuel Kant, (1724 - 1804)], ίσως τον μεγαλύτερο φιλελεύθερο στοχαστή, υπάρχει μόνο ένα έμφυτο δικαίωμα: η ελευθερία (ανεξαρτησία από το να περιορίζεσαι από την επιλογή του άλλου), στο βαθμό που μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν παγκόσμιο νόμο (Kant, 1996).

Το κράτος για τον Καντ είναι το καλύτερο διαθέσιμο μέσο για την προστασία και τη διατήρηση του δικαιώματός μας στην ελευθερία, καθώς και για την προστασία των λιγότερο έμφυτων και πιο θετικών δικαιωμάτων, που προκύπτουν μετά από ένα υποθετικό κοινωνικό συμβόλαιο. Από τα πιο σημαντικά αυτών των δικαιωμάτων είναι η πολιτική συμμετοχή ως συν - νομοθέτης στους νόμους που ψήφισε το κράτος, τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι δεν μπορούμε να υποταχτούμε σε νόμους που εμείς οι ίδιοι δεν είχαμε ρόλο στη δημιουργία τους. Όπως και με τον Λοκ, υπάρχουν ατυχείς αλλά ενδεικτικές εξαιρέσεις σε αυτή την επέκταση της συμμετοχής. Γυναίκες, παιδιά, και εκείνοι που δεν έχουν τα μέσα να συντηρηθούν δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα συμμετοχής, αν και ο Kant υποστηρίζει ότι αυτό που συμβαίνει δεν συνεπάγεται ασέβεια για την ελευθερία τους ως παθητικών μελών του κράτους (McManus, 2020:38).

Αλλά σημαντικά δικαιώματα που ο Καντ επιμένει ότι το κράτος προστατεύει περιλαμβάνουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας σε γη και αντικείμενα, την ελεύθερη χρήση της λογικής κατά τη συζήτηση για πολιτικά, θρησκευτικά και ηθικά ζητήματα, και το πιο ενδιαφέρον για τους μη πολίτες, το δικαίωμα στην καθολική φιλοξενία και να είναι ελεύθεροι από τον πόλεμο. Αυτό είναι ένα από τα πιο καινοτόμα στοιχεία του πολιτικού σχεδίου του. Για τον Καντ δεν αρκεί οι αρχές να σέβονται τα δικαιώματα των πολιτών τους, ανεξάρτητα από το αν υπάρχουν μέσω της φύσης ή έρχονται σε ύπαρξη μέσω του κοινωνικού συμβολαίου. Πρέπει επίσης να αναγνωρίζουν καθήκοντα σε όσους βρίσκονται πέρα από τα αυθαίρετα κρατικά σύνορα (McManus, 2020:39).

Ο Καντ προβάλλει το επιχείρημα ότι τα κράτη έχουν υποχρεώσεις προς τους μη πολίτες που είναι σε σημαντικό κίνδυνο. Το περιγράφει αυτό ως «νόμο της παγκόσμιας ιθαγένειας» που απορρέει από το «δικαίωμα ενός ξένου να μην αντιμετωπίζεται ως εχθρός όταν φτάνει στη χώρα του άλλου». Τα περιεχόμενα αυτού

του δικαιώματος είναι η κατοίκηση για μια προσωρινή χρονική περίοδο και η συναναστροφή με άλλους. Αν και είναι απολύτως σαφές, προβλέπει πολλά από τα δόγματα της μη επαναπροώθησης, που βρίσκεται στο σημερινό διεθνές προσφυγικό δίκαιο (McManus, 2020:40).

Αντίστοιχα, για την Καντιανή ηθική το μόνο πράγμα στην ύπαρξη που είναι καλό από μόνο του είναι η «καλή θέληση» (Good Will) που επιθυμεί να υπόκειται στον ηθικό νόμο. Διανοητικά ταλέντα όπως εξυπνάδα, αντίληψη και κρίση και ιδιοσυγκρασίες όπως το θάρρος, η αποφασιστικότητα και η επιμονή είναι αναμφίβολα καλά από πολλές απόψεις και επιθυμητά, αλλά μπορεί να γίνουν εξαιρετικά κακά και επιβλαβή αν ο χαρακτήρας του ατόμου δεν είναι καλός, δηλ. εάν η βούληση να κάνει χρήση αυτών των φυσικών δώρων δεν είναι καλή. Ομοίως με τα δώρα της τύχης. Δύναμη, πλούτη, τιμή, ακόμη και η υγεία, και η γενικότερη ευημερία και ικανοποίηση που ονομάζουμε «ευτυχία», δημιουργούν υπερηφάνεια, που συχνά οδηγεί σε αλαζονεία, αν δεν υπάρχει καλή θέληση να διορθωθεί η επίδρασή τους στο μυαλό (ό.π., σελ. 34-35).

1.8 Ελευθερία έκφρασης, ατομικότητα και τα όρια εξουσίας της κοινωνίας στον Τζων Στιούαρτ Μιλλ

Επόμενος σταθμός μας, το έργο του Άγγλου φιλοσόφου και πολιτικού οικονομολόγου Τζων Στιούαρτ Μιλλ [John Stuart Mill, (1806 - 1873)].

Επηρεασμένος από τον Jeremy Bentham, ο οποίος με τη σειρά του επιχειρηματολόγησε υπέρ της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας - στον αντίποδα της βασιλικής εξουσίας και προστασίας - της διενέργειας ετήσιων εκλογών, της ουσιαστικής επέκτασης του δικαιώματος ψήφου, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών από το 1818 (McManus, 2020:45) ο Μιλλ προχώρησε έτι περαιτέρω στην υπεράσπιση των θεμελιωδών ελευθεριών, υπερασπιζόμενος την ελευθερία του τύπου κατά των διεφθαρμένων και τυραννικών κυβερνήσεων (Gray & Smith, 1991:36).

Για τον Μιλλ, ακόμη κι αν όλη η ανθρωπότητα πλην ενός είχε την ίδια άποψη και μόνο ένα άτομο είχε αντίθετη γνώμη, η ανθρωπότητα δεν θα ήταν πλέον δικαιολογημένη να φιμώσει αυτό το ένα πρόσωπο, όπως και αυτό, αν είχε τη δύναμη, δεν θα δικαιολογούνταν να φιμώσει την ανθρωπότητα. Το ιδιόρρυθμο κακό της φίμωσης της έκφρασης μιας γνώμης είναι ότι ληστεύει την ανθρώπινη φυλή. Τόσο τους μεταγενέστερους όσο και την υπάρχουσα γενιά. Αν η γνώμη είναι σωστή, στερούνται την ευκαιρία να ανταλλάξουν το λάθος για την αλήθεια. Αν είναι

λανθασμένη, χάνουν την καθαρότερη αντίληψη και ζωηρότερη εντύπωση της αλήθειας, που παράγεται από τη σύγκρουσή της με το λάθος (ό.π., σελ. 37).

Η προστασία της ατομικότητας είναι για τον Μιλλ καίριας σημασίας, άμεσα συνδεδεμένη με την πρόοδο του ατόμου και της κοινωνίας. Το ίδιο ισχύει εν γένει για τους φιλελεύθερους, για τους οποίους η ατομικότητα πρεσβεύει ότι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με μια ποιοτική μοναδικότητα. Διαθέτουν την ικανότητα να εκφράζονται και να ευδοκιμούν και χρειάζονται αυτά τα χαρακτηριστικά προκειμένου να πραγματώσουν απόλυτα τις δυνατότητές τους. Η ατομικότητα διαθέτει πνευματικά και ηθικά στοιχεία που σχετίζονται με τον χαρακτήρα και τη βούληση και μπορεί να υποστηρίζονται από τα ίδια τα άτομα, ωστόσο εξαρτώνται και από την ενθάρρυνση του εκπαιδευτικού, του οικονομικού, του πολιτισμικού και του υγειονομικού περιβάλλοντος, που παρέχουν τις αναγκαίες γι' αυτό ευκαιρίες (Freeden, 2021:100).

Ο Μιλλ υποστηρίζει ότι στα πράγματα που δεν αφορούν πρωτίστως τους άλλους, η ατομικότητα πρέπει να αυτοεπιβεβαιώνεται. Όπου, όχι ο χαρακτήρας του ίδιου του ατόμου, αλλά οι παραδόσεις ή τα έθιμα των άλλων ανθρώπων είναι ο κανόνας συμπεριφοράς, υπάρχει έλλειψη ενός από τα κύρια συστατικά της ανθρώπινης ευτυχίας, και αρκετά κύριο συστατικό της ατομικής και κοινωνικής προόδου. Η ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της ευημερίας (Gray & Smith, 1991:73). Η ατομικότητα ισοδυναμεί με την ανάπτυξη, και μόνο η καλλιέργεια της ατομικότητας είναι αυτή που παράγει ή μπορεί να παραγάγει καλά ανεπτυγμένους ανθρώπους (ό.π., σελ. 79).

Ο Μιλλ καθορίζει ακόμη και τα όρια της εξουσίας της κοινωνίας πάνω στο άτομο. Το άτομο δεν είναι υπόλογο στην κοινωνία για τις πράξεις του, στο μέτρο που αυτές αφορούν αποκλειστικά τα δικά του συμφέροντα. Συμβουλές, οδηγίες, πειθώ και αποφυγή του ατόμου από άλλους ανθρώπους, αν θεωρηθεί απαραίτητο από αυτούς για το καλό τους, είναι τα μόνα μέτρα με τα οποία η κοινωνία μπορεί δικαιολογημένα να εκφράσει την αντιπάθειά της ή την αποδοκιμασία της για τη συμπεριφορά του. Για ενέργειες που είναι επιζήμιες για τα συμφέροντα των άλλων, το άτομο είναι υπόλογο και μπορεί να υπόκειται είτε σε κοινωνική είτε σε νομική τιμωρία, εάν η κοινωνία πιστεύει ότι το ένα ή το άλλο είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία του (ό.π., σελ. 108).

1.9 Φιλελεύθερη οικονομία και το «αόρατο χέρι» στον Άνταμ Σμιθ

Ο 18ος αι. ήταν για τους φιλελεύθερους ο αιώνας που ακολούθησε μετά τη μεγάλη ανακάλυψη του Νεύτωνα. Οι επιστημονικές και ηθικές συνέπειες του σύμπαντος του Νεύτωνα εξακολουθούσαν να συζητώνται και οι νευτώνειες ιδέες και σχήματα σκέψης έβρισκαν το δρόμο τους σε όλους τους τομείς της πνευματικής δραστηριότητας. Για τους φιλελεύθερους, το οικονομικό σύστημα του Άνταμ Σμιθ [Adam Smith, 1723 - 1790] μπορεί να ειπωθεί μέσα σε ένα «νευτώνειο» πλαίσιο, ως μια προσπάθεια εξήγησης μιας περίπλοκης κοινωνικής τάξης στη βάση λίγων απλών αρχών ανθρώπινης δράσης. Το οικονομικό σύστημα που στην πραγματικότητα περιέγραψε ο Σμιθ είναι προϊόν τόσο της αυτο-αγάπης του ανθρώπου όσο και της ιδιόμορφης ανθρώπινης ροπής του να ανταλλάσσει ένα πράγμα με άλλο. Η ανταλλαγή αυτή οδηγεί στον καταμερισμό της εργασίας και ο καταμερισμός της εργασίας επιτρέπει στους εργαζόμενους να επωφεληθούν από οικονομίες κλίμακας με αποτέλεσμα να παράγεται μεγαλύτερος συνολικός πλούτος από ό,τι αν δεν υπήρχε ανταλλαγή. Ως εκ τούτου, ο πλούτος των εθνών δεν εξαρτάται από τον συνειδητό κυβερνητικό σχεδιασμό, αλλά από την ελευθερία των ατόμων να ανταλλάσσουν, να εξειδικεύονται και να επεκτείνουν τις αγορές τους (Vaughn, 1989:170).

Στη φιλελεύθερη οπτική, η αγορά εμφανίζεται, πρώτον, ως ένα αυτόνομο σύστημα που υπακούει σε «φυσικούς» μηχανισμούς, δηλαδή σε μηχανισμούς αυθόρμητους - οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν στη συνθετότητά τους, και είναι τόσο αυθόρμητοι ώστε αν επιχειρούσε κάποιος να τους αλλάξει δεν θα ήταν δυνατόν παρά να τους αλλοιώσει ή να τους εκφυλίσει - και, δεύτερον, ως ένας τρόπος αλήθειας διότι οι φυσικοί μηχανισμοί στους οποίους υπακούει όταν αφεθούν ελεύθεροι να λειτουργήσουν τότε επιτρέπουν το σχηματισμό μιας ορισμένης τιμής που θα αποκληθεί «φυσική» τιμή», «καλή τιμή», «φυσιολογική τιμή» και η οποία θα εκφράσει την επαρκή σχέση μεταξύ κόστους παραγωγής και έκτασης της ζήτησης (Αυγητίδου, 2014:148).

Για τους φιλελεύθερους, ο τομέας της οικονομίας εκλαμβάνεται ως ένα πεδίο που κυβερνάται από μια φυσική τάξη (order) και αποτελεί ένα αυτόνομο, αυτορρυθμιζόμενο σύστημα που δεν χρειάζεται παρέμβαση, διαχείριση ή «αστυνόμευση» (ό.π., σελ. 148). Χαρακτηριστικά, ο Γάλλος οικονομολόγος Κενέ (François Quesnay) θα έγραφε στα Γενικά Αξιώματα της Πολιτικής Οικονομίας το 1767: «Ας διατηρήσουμε την πλήρη ελευθερία του εμπορίου. Για την πολιτική στο εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο αυτό είναι το πλέον σίγουρο, κατάλληλο,

κερδοφόρο για το έθνος και για το κράτος και συνίσταται στην πλήρη ελευθερία του ανταγωνισμού» (Harcourt, 2011:78).

Φορέας της οικονομικής δραστηριότητας καθίσταται ο homo economicus, και εδώ η συμβολή του πατέρα της οικονομικής επιστήμης και ιδρυτή της κλασικής σχολής πολιτικής οικονομίας Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) αποδεικνύεται καταλυτικός, αν και η έννοια πρωτοεμφανίστηκε ως υπόδειγμα οικονομικής συμπεριφοράς στο έργο του J.S.Mill, ο οποίος γράφει:

«Η επιστήμη προοδεύει με την υπόθεση ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον το οποίο από τη φύση του προτιμά μεγαλύτερη μερίδα αγαθών από μικρότερη μερίδα αγαθών σε όλες τις περιπτώσεις» (Δρακόπουλος, χ.η, σελ. 130).

Για τον Σμιθ, στο έργο του ο «Πλούτος των Εθνών», το άτομο στις οικονομικές του ενέργειες κινείται με βάση την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος. Ο ίδιος αναγνωρίζεται ως ο θεωρητικός του ελεύθερου εμπορίου και των αυτορρυθμιζόμενων αγορών της προ-βιομηχανικής εποχής. Αν και δεν χρησιμοποίησε ποτέ τη λέξη «καπιταλισμός», ωστόσο, από τη στιγμή που το καπιταλιστικό σύστημα προϋποθέτει την ύπαρξη ενός εκτεταμένου συστήματος αγορών, το οποίο καλύπτει όλους σχεδόν τους τομείς της οικονομικής ζωής, νομιμοποιείται κανείς να υποστηρίξει ότι ο Άνταμ Σμιθ είναι ο πρώτος μεγάλος θεωρητικός του καπιταλισμού. Ο Σμιθ ενδιαφέρεται να εντοπίσει τους παράγοντες που συμβάλλουν στην αύξηση του πλούτου της κοινωνίας ως σύνολο, πιστεύοντας ακράδαντα ότι με τον τρόπο αυτό βελτιώνεται η οικονομική κατάσταση όλων των κοινωνικών τάξεων. Σε κάποια σημεία, μάλιστα, επικρίνει δριμύτατα, ακόμη και με ακραίους χαρακτηρισμούς («απάνθρωπη αρπακτικότητα») την ακόρεστη απληστία πολλών επιχειρηματιών, που συχνά συνωμοτούν εναντίον των μισθωτών ή εκμεταλλεύονται την πολιτική επιρροή τους για να διαμορφώσουν υπερβολικά υψηλές τιμές εις βάρος των καταναλωτών (Δουράκης, 2010:12).

Οι επικρίσεις, όμως, αυτές δεν εμπόδισαν τη δυναμικά ανερχόμενη αστική τάξη να κάνει «σημαία» της τον «Πλούτο των Εθνών», για τον απλούστατο λόγο ότι το βιβλίο αυτό τεκμηριώνει θεωρητικά και επιστημονικά το βασικό οικονομικό αίτημα των επιχειρηματιών, που δεν ήταν άλλο από την ανεμπόδιστη διενέργεια του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου, μέσα από την ελεύθερη επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος (laissez-faire, laissez-passer) (ό.π., σελ. 12).

Στο ίδιο έργο ο Σμιθ χρησιμοποιεί τον όρο «αόρατο χέρι» - ο όρος απαντά συνολικά δύο φορές στα έργα του, μία στη «Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων» και μια δεύτερη στον «Πλούτο των Εθνών» - στην προσπάθειά του να εξηγήσει γιατί

οι περιορισμοί στις εισαγωγές ή στη χρήση του κεφαλαίου είναι περιττοί, καθώς τη λειτουργία αυτή επιτελεί ο κοινωνικός μηχανισμός που ονομάζεται αόρατο χέρι.

Το αόρατο χέρι αντιπαράκειται με το ορατό χέρι της κυβέρνησης που προσπαθεί να ρυθμίσει το εμπόριο, τη βιομηχανία κ.λπ. Ο Σμιθ επιχειρεί να δείξει ότι η παρέμβαση του «αισθητού» χεριού του κράτους έχει κατά κανόνα αρνητικά αποτελέσματα. Οι ιδέες του συμβαδίζουν με την ισχυρή ανάπτυξη του αγγλικού καπιταλισμού τον 18^ο αι. και αποτέλεσαν μέρος των θεμελίων του «οικονομικού φιλελευθερισμού» (Τουσέν, 2012:28-29).

Για τον Σμιθ ο μηχανισμός που αλληλοεξουδετερώνει τα αντικρουόμενα ατομικά συμφέροντα των συναλλασσομένων στο πλαίσιο της αγοράς είναι ο ανταγωνισμός. Ο ανταγωνισμός είναι εκείνος που εξασφαλίζει ότι η αγορά θα εφοδιάσει την κοινωνία με τα αγαθά που επιθυμεί, στις ποσότητες που επιθυμεί, με το χαμηλότερο δυνατό κόστος. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός απαλλάσσει τους καταναλωτές και το κοινωνικό σύνολο από υπερβολικά κόστη και περιττές προσόδους. Για να επιτευχθούν όλα αυτά, δεν χρειάζεται κρατική παρέμβαση. Η ελεύθερη αγορά αυτορρυθμίζεται διά μέσου του μηχανισμού των τιμών. Μοιάζει να καθοδηγείται από ένα «αόρατο χέρι», που εναρμονίζει τα αντιτιθέμενα συμφέροντα, αποτρέπει το οικονομικό χάος και μεγιστοποιεί τον πλούτο της κοινωνίας (Δουράκης, 2010:16).

Επιπλέον,

«Κάθε άτομο προσπαθεί, όσο του είναι δυνατόν, να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας βιομηχανίας και να κατευθύνει αυτή τη βιομηχανία έτσι, ώστε η παραγωγή της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία. Κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκη για να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο. Μάλιστα, γενικά ούτε προτίθεται να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει σε ποιον βαθμό το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίζει την εγχώρια και όχι την ξένη βιομηχανία, στοχεύει μόνο στη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας αυτή τη βιομηχανία κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η αξία της παραγωγής της, στοχεύει μόνο στο δικό του κέρδος, και για το σκοπό αυτό, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται **από ένα αόρατο χέρι** στο να προωθεί έναν στόχο που δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ακολουθώντας το δικό του συμφέρον, προωθεί συχνά αυτό της κοινωνίας αποτελεσματικότερα απ' ότι αν πραγματικά προσπαθεί να το προωθήσει» (Smith, 1776).

Στην πράξη, επομένως, όταν τα άτομα επιδιώκουν το δικό τους συμφέρον, συμβάλλουν ταυτόχρονα στο συλλογικό κοινωνικό αγαθό. Η λογική «ατομικό

κέρδος, δημόσιο όφελος» υποδήλωνε πως υπάρχει μια φυσική αρμονία στον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας των πολιτών, η οποία αρκεί ώστε να επιτευχθεί κοινωνική σταθερότητα και ευημερία (Freeden, 2021:53).

Ο Σμιθ συγκαταλέγεται μεταξύ των φιλοσόφων, που ανέπτυξαν ως κύριο θέμα της γραφής τους την ιδέα ότι οι ιδιωτικές ενέργειες μπορούν να έχουν ευεργετικά δημόσια αποτελέσματα. Στους προ-νεωτερικούς χρόνους, από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι τον ευρωπαϊκό μεσαίωνα και από τον Αριστοτέλη μέχρι το Θωμά τον Ακινάτη, ο προσωπικός πλουτισμός εθεωρείτο ηθικά και κοινωνικά επιλήψιμος. Με τον Πλούτο των Εθνών, ο Άνταμ Σμιθ έρχεται να εξαγνίσει το κέρδος και να άρει το στίγμα. Η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος στις οικονομικές συναλλαγές όχι μόνο δεν οδηγεί σε οικονομικό χάος, αλλά, αντίθετα, προάγει το γενικό συμφέρον και την κοινωνική ευημερία. Δεν αποτελεί ηθικό μειονέκτημα, αλλά κοινωνική αρετή! Η θεωρητική αυτή σύλληψη προσδίδει τεράστιο ηθικό και κοινωνικό κύρος στους επιχειρηματίες της εποχής του, οι οποίοι από περιφρονημένοι παρίες μετατρέπονται σε βασικούς στυλοβάτες της κοινωνίας. Η κοινωνική αυτή αναβάθμιση νομιμοποιεί και το επαναστατικό εγχείρημα της ανατροπής του παλαιού καθεστώτος (Δουράκης, 2010:14).

Μάλιστα, για το Βέλγο διανοητή Ερίκ Τουσέν (Eric Toussaint) (2012:31) αυτά που έγραφε ο Σμιθ το 1770 δεν ήταν μακριά από ό,τι έγραψαν ο Καρλ Μαρξ και ο Φρίντριχ Ένγκελς εβδομήντα χρόνια αργότερα στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Ο Καρλ Μαρξ και ο Άνταμ Σμιθ θεωρούσαν και οι δύο ότι είναι οι εργάτες και όχι οι αφέντες/καπιταλιστές που παρήγαγαν αξία. Οι εργάτες παράγουν αξία, λοιπόν, χωρίς να κοστίζουν τίποτα στην ουσία (στους καπιταλιστές αφέντες τους): «Παρότι ο μισθός του τεχνίτη μανιφακτούρας (δηλ. του εργάτη) τού καταβάλλεται από το αφεντικό του, αυτός, στην πραγματικότητα, δεν κοστίζει τίποτα σε εκείνον (τον καπιταλιστή), καθώς, γενικά, η αξία αυτού του μισθού αποκαθίσταται μαζί με κάποιο κέρδος, στην αυξημένη αξία του υλικού επί του οποίου εφαρμόστηκε η εργασία του».

Επίσης στον ίδιο (ό.π., σελ. 31-33) ο Άνταμ Σμιθ, στο έργο του «Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών», αναλύει τη σύγκρουση μεταξύ καπιταλιστών και εργατών:

«Το ποιος είναι ο συνήθης μισθός της εργασίας εξαρτάται παντού από το συμβόλαιο που συνάπτεται συνήθως μεταξύ των δύο αυτών μερών (καπιταλιστών και εργατών), τα συμφέροντα των οποίων δεν είναι καθόλου τα ίδια. Οι εργάτες επιθυμούν να λάβουν όσο το δυνατόν περισσότερο, οι εργοδότες να δώσουν όσο το

δυνατόν λιγότερα. Οι πρώτοι επιδιώκουν να ενωθούν προκειμένου να επιτύχουν αύξηση των μισθών, οι δεύτεροι προκειμένου να επιτύχουν μείωσή τους.

... Οι εργοδότες, λόγω του μικρότερου αριθμού τους, είναι σε θέση να ενώνονται πολύ πιο εύκολα. Και, πέραν, αυτού, ο νόμος επικυρώνει ή τουλάχιστον δεν απαγορεύει τις ενώσεις τους, ενώ απαγορεύει τις ενώσεις των εργατών. Δεν υπάρχουν νομοθετικές πράξεις εναντίον της ένωσης για μείωση της τιμής της εργασίας υπάρχουν όμως πολλές τέτοιες πράξεις εναντίον της ένωσης για την αύξησή της.

... Οι εργοδότες βρίσκονται πάντα και παντού σε ένα είδος σιωπηρής, αλλά σταθερής και ομοιόμορφης ένωσης, προκειμένου να μην αυξηθούν οι μισθοί της εργασίας πάνω από το πραγματικό τους επίπεδο ... Μάλιστα, οι εργοδότες προχωρούν μερικές φορές σε ειδικές ενώσεις, με σκοπό να μειώσουν τους μισθούς της εργασίας ακόμα και κάτω από αυτό το επίπεδο ... Ωστόσο, με τις ενώσεις αυτές έρχεται αντιμέτωπη μια αντίθετη αμυντική ένωση των εργατών, οι οποίοι, επίσης χωρίς καμία ανάλογη πρόκληση, συνενώνονται με μεταξύ τους συμφωνίες προκειμένου να αυξήσουν την τιμή της εργασίας τους. Οι συνήθειες τους προφάσεις είναι άλλοτε η υψηλή τιμή των μέσων διαβίωσης και άλλοτε το μεγάλο κέρδος που αποκομίζουν οι εργοδότες τους από την εργασία τους».

Κεφάλαιο 2: Νεοφιλελευθερισμός

Το 1945 ή το 1950, αν κάποιος είχε προτείνει σοβαρά κάποια από τις ιδέες και πολιτικές της σημερινής τυπικής νεοφιλελεύθερης εργαλειοθήκης, θα γινόταν περίγελως ή θα οδηγείτο στο ψυχιατρείο... Η ιδέα ότι πρέπει να επιτραπεί στην αγορά να αποφασίζει για μείζονα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα· η ιδέα ότι το κράτος θα πρέπει να μειώσει οικειοθελώς τον ρόλο του στην οικονομία ή ότι θα πρέπει να δοθεί στις εταιρείες απόλυτη ελευθερία, ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις πρέπει να περιοριστούν και στους πολίτες να δοθεί πολύ λιγότερη παρά περισσότερη κοινωνική προστασία - τέτοιες ιδέες ήταν εντελώς ξένες στο πνεύμα της εποχής. Ακόμα κι αν κάποιος συμφωνούσε πραγματικά με αυτές τις ιδέες θα δίσταζε να πάρει μια τέτοια θέση δημόσια και θα δυσκολευόταν να βρει ακροατήριο.

- (George, 1999)

Ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένα ιδεολογικό σχέδιο αλλαγής των σχέσεων παραγωγής μέσω της ανασυγκρότησης αξιών, κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών

ταυτοτήτων, με σκοπό να παράγει ένα νέο κοινωνικό φαντασιακό (Nikolakaki, 2021:ix). Παντρεμένος με την πεποίθηση ότι η αγορά πρέπει να είναι η οργανωτική αρχή για όλες τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αποφάσεις, ο νεοφιλελευθερισμός διεξάγει μια αδιάκοπη επίθεση στη δημοκρατία, τα δημόσια αγαθά, το κράτος πρόνοιας και τις μη εμπορευματοποιημένες αξίες (Giroux, 2004: 495).

2.1 Η Οκτωβριανή Επανάσταση και το Κραχ του '29

Στην προσπάθειά μας να φωτίσουμε τις ιστορικές αρχές του νεοφιλελευθερισμού, είμαστε υποχρεωμένοι σε μια αναδρομή στις αρχές του 20^{ου} αι. και σε δύο σημαντικά γεγονότα, που με τον τρόπο τους άφησαν το δικό τους μοναδικό ιστορικό αποτύπωμα: την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 στην τσαρική Ρωσία και τη Μεγάλη Ύφεση, που ακολούθησε το Οικονομικό Κραχ του 1929.

Στην πρώτη περίπτωση, για τη Nikolakaki (2021:3-5) ήταν η Επανάσταση των Μπολσεβίκων που συγκλόνισε πραγματικά τον καπιταλιστικό κόσμο, καθώς για πρώτη φορά στην ιστορία του το Προλεταριάτο ήταν αυτό που ανέλαβε τα ηνία της εξουσίας ενός κράτους. Οι σελίδες των δυτικών εφημερίδων άρχισαν να κατακλύζονται από άρθρα σχετικά με τον «Κόκκινο Κίνδυνο», που αποτελεί απειλή για τον κόσμο και τον πολιτισμό.

Πολύ σύντομα, οι Δυτικές συμμαχικές δυνάμεις θα εμπλακούν ενεργά στο Ρωσικό εμφύλιο πόλεμο, στο πλευρό του Λευκού Στρατού και υπό τις οδηγίες της εθνικιστικής κυβέρνησης Κολτσάκ, αντιπαρατιθέμενες στον Κόκκινο Στρατό των Εργατών και Αγροτών, γνωστό και ως Κόκκινο Στρατό, μέχρι και την τελική ήττα των Λευκών δυνάμεων στην Κριμαία - που εξακολουθεί και παραμένει επίκαιρη στις μέρες μας εξαιτίας του ρωσο - ουκρανικού πολέμου -, στα τέλη του 1920.

Η επικράτηση των επαναστατικών δυνάμεων οδήγησε σε αμηχανία το Δυτικό καπιταλιστικό κόσμο, ο οποίος αναζήτησε την εναλλακτική λύση - απάντηση στην πρόταση περί κοινωνικού κράτους. Στον αντίποδα της σοσιαλιστικής προοπτικής οι λεγόμενες δυτικές κοινωνίες στράφηκαν στον φιλελευθερισμό. Εάν οι κομμουνιστές υποστήριζαν μια κοινωνία βασισμένη στην κοινή ευημερία, καθήκον των καπιταλιστών ήταν να προβάλουν ένα όραμα μιας κοινωνίας βασισμένης στην προσωπικότητα, τον ανταγωνισμό και το προσωπικό συμφέρον ως αρχέτυπο. Η θεωρία αυτή έθεσε τις βάσεις για να καρποφορήσουν οι νεοφιλελεύθερες ιδέες. (ό.π., σελ. 4).

Αντίστοιχα, το οικονομικό Κραχ του '29 και η Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930, είχαν ως αποτέλεσμα, πλην των σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων, την ανάπτυξη αντι - καπιταλιστικών αισθημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πρόθυμη υποστήριξη προοδευτικών και φιλεργατικών υποψηφίων από μεγάλη μερίδα της αμερικανικής κοινωνίας. Σε αντιστάθμισμα αυτής της κατάστασης, ο Αμερικανός Πρόεδρος Φραγκλίνος Ρούζβελτ (1882 - 1945) εξήγγειλε τη «Νέα Συμφωνία» (New Deal), μια δέσμη κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, που στην πράξη προστάτευσαν τον καπιταλισμό (ό.π., σελ. 5).

Η Ύφεση του '30 είχε ως άμεση απόρροια την απόρριψη των αξιωμάτων περί της άσκοπης και ταυτόχρονα βλαπτικής κρατικής παρεμβατικότητας στην οικονομική δραστηριότητα. Η απόφαση ότι το κράτος ή μάλλον η κρατική μεσολάβηση καθίσταται, κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες, απαραίτητη για την απρόσκοπτη λειτουργία του οικονομικού συστήματος άρχισε να γίνεται όλο και πιο αποδεκτή (Αυγητίδου, 2014:158).

2.2 Η περιπέτεια αρχίζει

Και κάπου εδώ ξεκινά η περιπέτεια του νεοφιλελευθερισμού.

Ο Αυστρο - Βρετανός οικονομολόγος Φρίντριχ Χάγιεκ (Friedrich August von Hayek) επιτέθηκε στο λεγόμενο «New Deal». Υποστήριξε ότι ο σχεδιασμός της οικονομίας από το κράτος ήταν ασυμβίβαστος με την ατομική ελευθερία και το κράτος δικαίου μακροπρόθεσμα (Zywicki, 2014).

Η βασική αυτή αρχή υποστηρίχθηκε πλην του Χάγιεκ και από άλλους οικονομολόγους, που αποφάσισαν να ονομάσουν το πνευματικό και πολιτικό τους έργο Νεοφιλελευθερισμός, στο Συνέδριο Walter Lippmann, που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1938, και αποτέλεσε προπομπό της Mont Pelerin Society (MPS) (Nikolakaki, 2021:5).

Οι Mirowski & Plehwe (2009:11) τοποθετούν τις απαρχές του νεοφιλελευθερισμού στο 1925, οπότε και ο όρος απαντάται στο έργο «*Trends of Economic Ideas*» του Ελβετού οικονομολόγου Hans Honegger, που με τη σειρά του προπαγάνδιζε τα δόγματα περί ανταγωνισμού και επιχειρηματικότητας και έθετε στο επίκεντρο την απόρριψη των προωθούμενων σοσιαλιστικών ιδεών και του μπολσεβικισμού.

Για το Harvey (2005:2) ο νεοφιλελευθερισμός είναι σε πρώτη φάση μια θεωρία πολιτικοοικονομικών πρακτικών, που προτείνει ότι η ανθρώπινη ευημερία μπορεί να

επιτευχθεί καλύτερα αν απελευθερώσουμε τις ατομικές επιχειρηματικές ελευθερίες και δεξιότητες, μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από ισχυρά δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας, ελεύθερες αγορές και ελεύθερο εμπόριο. Ο ρόλος του κράτους είναι να δημιουργεί και να διατηρεί ένα θεσμικό πλαίσιο κατάλληλο για τέτοιες πρακτικές. Το κράτος για παράδειγμα πρέπει να ρυθμίσει εκείνες τις στρατιωτικές, αμυντικές, αστυνομικές και νομικές δομές και λειτουργίες, απαραίτητες για την κατοχύρωση δικαιωμάτων και να εγγυηθεί, με επιβολή εάν χρειαστεί, την εύρυθμη λειτουργία των αγορών. Επιπλέον, εάν δεν υπάρχουν αγορές (σε τομείς όπως η γη, το νερό, η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη, η κοινωνική ασφάλιση ή η περιβαλλοντική ρύπανση) τότε αυτοί πρέπει να δημιουργηθούν, με κρατική δράση εάν είναι απαραίτητο. Πέραν όμως αυτών των καθηκόντων το κράτος δεν πρέπει να τολμήσει. Κρατικές παρεμβάσεις στις αγορές (αφού δημιουργηθούν) πρέπει να περιορίζονται στο ελάχιστο γιατί, σύμφωνα με τη θεωρία, το κράτος δεν μπορεί να διαθέτει αρκετές πληροφορίες ώστε να αντιληφθεί τα σήματα της αγοράς (τιμές) και επειδή ισχυρές ομάδες συμφερόντων αναπόφευκτα θα διαστρεβλώνουν και θα προκαταλαμβάνουν τις κρατικές παρεμβάσεις (ειδικά στις δημοκρατίες) για δικό τους όφελος.

Ομοίως για την Bockman (2013), ο νεοφιλελευθερισμός βασίζεται στην υπόθεση ότι οι κυβερνήσεις δεν μπορούν να δημιουργήσουν οικονομική ανάπτυξη ή να παρέχουν κοινωνική ευημερία, σε αντίθεση με τις ιδιωτικές εταιρείες, τους ιδιώτες και πρωτίστως τις ανεμπόδιστες αγορές. Για να επιτευχθεί αυτό, οι νεοφιλελεύθεροι θεωρούν αναγκαία την ύπαρξη ενός ελάχιστου κράτους (minimal state), το οποίο θα προστατεύει την ιδιωτική περιουσία, θα διατηρεί την τάξη και θα παρέχει κάποια προστασία για τους φτωχούς. Παρά την αντικρατική ρητορική, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν στοχεύουν στην εξάλειψη, αλλά μάλλον στη σφυρηλάτηση ενός νέου είδους κράτους, το οποίο καλείται να εφαρμόσει πολιτικές που στην πράξη απορρυθμίζουν τη βιομηχανία, χαλαρώνουν τους περιορισμούς στο εξωτερικό εμπόριο και τις χρηματοροές, ιδιωτικοποιούν κρατικές εταιρείες, διατηρούν την τάξη μέσω της επέκτασης συστημάτων κράτησης και ασφάλειας και περικόπτουν δαπάνες, εφαρμόζοντας πολιτικές λιτότητας, σε τομείς όπως οι κοινωνικές υπηρεσίες, η εκπαίδευση, τα προνοιακά επιδόματα.

2.3 Η κεϋνσιανή συναίνεση

Όμως προτού εστιάσουμε αποκλειστικά στο νεοφιλελευθερισμό, για την πληρέστερη κατανόησή του είναι απαραίτητη αν όχι οφειλόμενη, η προηγούμενη στάση μας στον κεϋνσιανισμό.

Οι καταστροφικές συνέπειες από το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1939 - 1945) απαιτούσαν ανάληψη δράσης για την επούλωση των πληγών που άφησε πίσω του.

Η αναδιάρθρωση των κρατικών μορφών και των διεθνών σχέσεων μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σχεδιάστηκαν για να αποτρέψουν την επιστροφή στις καταστροφικές συνθήκες που τόσο είχαν απειλήσει την καπιταλιστική τάξη στη μεγάλη ύφεση της δεκαετίας του 1930. Επιπλέον, έπρεπε να αποτραπεί η επανεμφάνιση γεωπολιτικών αντιπαλοτήτων μεταξύ κρατών. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η πολυπόθητη ηρεμία και γαλήνη, έπρεπε να γίνει ένα είδος ταξικού συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Μοναδικό μέλημα η κατασκευή του σωστού μείγματος κράτους, αγοράς και δημοκρατικών θεσμών, που εγγυώνται την ειρήνη, την ένταξη, την ευημερία και τη σταθερότητα (Harvey, 2005:9).

Προς το σκοπό αυτό και μπροστά στη διαφαινόμενη ήττα Γερμανίας και Ιαπωνίας πραγματοποιήθηκε το 1944 η Διάσκεψη του Μπρέτον Γουντς (Bretton Woods Conference), με πρωτοβουλία του Προέδρου Ρούζβελτ για τη ρύθμιση της διεθνούς νομισματικής και οικονομικής τάξης, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε διεθνές επίπεδο, οικοδομήθηκε μια νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων, μέσω των συμφωνιών του Bretton Woods, που περιελάμβανε τη σύσταση Οργανισμών όπως τα Ηνωμένα Έθνη, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) - που απασχόλησε με τον πλέον οδυνηρό τρόπο τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης - και η Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών της Βασιλείας, με σκοπό τη σταθεροποίηση των διεθνών σχέσεων. Το ελεύθερο εμπόριο αγαθών ενθαρρύνθηκε στο πλαίσιο ενός συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών που εδραιώθηκε από τη μετατρεψιμότητα του αμερικανικού δολαρίου σε χρυσό, σε σταθερή τιμή. Το σύστημα αυτό τελούσε υπό την προστασία της αμερικανικής στρατιωτικής μηχανής. Μόνο η Σοβιετική Ένωση και ο Ψυχρός Πόλεμος έθεσαν όρια στην παγκόσμια εμβέλειά του (ό.π., σελ. 10).

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και το γνωστό Σχέδιο Μάρσαλ, το 1947, από το όνομα του Υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζορτζ Μάρσαλ, επί προεδρίας Χάρι

Τρούμαν, το οποίο προέβλεπε την παροχή οικονομικής βοήθειας για την αναζωογόνηση των οικονομιών ευρωπαϊκών χωρών, που είχαν καταστραφεί εξαιτίας του πολέμου, αποβλέποντας κατ' ουσίαν στην ανάσχεση του κομμουνιστικού κινδύνου, που αποτελούσε και το πρώτο μέλημα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής εκείνης της περιόδου.

Παράλληλα, ο ρόλος του κράτους θα επικεντρωθεί στην πλήρη απασχόληση, την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία των πολιτών, μέσω μιας ποικιλίας συστημάτων πρόνοιας που διασφαλίζουν υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση κ.λπ, ενώ σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη της εποχής η κρατική εξουσία θα πρέπει να αναπτύσσεται ελεύθερα, παρεμβαίνοντας ή ακόμη αντικαθιστώντας τις διαδικασίες της αγοράς για την επίτευξη αυτών των σκοπών. Αυτή η μορφή πολιτικοοικονομικής οργάνωσης αναφέρεται συνήθως ως «ενσωματωμένος φιλελευθερισμός» για να σηματοδοτήσει πώς οι διαδικασίες της αγοράς και οι επιχειρηματικές και εταιρικές δραστηριότητες περιβάλλονταν από έναν ιστό κοινωνικών και πολιτικών περιορισμών και ένα ρυθμιστικό περιβάλλον που μερικές φορές περιόριζε αλλά σε άλλες περιπτώσεις πρωτοστάτησε στην οικονομική και βιομηχανική στρατηγική. Δημοσιονομικές και νομισματικές πολιτικές που συνήθως αποκαλούνται «κεϋνσιανές» αναπτύχθηκαν ευρέως, την περίοδο αυτή, για να περιορίσουν τους οικονομικούς κύκλους και να εξασφαλίσουν πλήρη απασχόληση (ό.π., σελ. 11).

2.4 Η χρυσή εποχή του ελεγχόμενου καπιταλισμού

Κεντρικό πρόσωπο της περιόδου αυτής αναδείχθηκε ο Άγγλος οικονομολόγος Τζων Μέυναρντ Κέυνς [John Maynard Keynes, 1883 - 1946], ο οποίος ως στέλεχος του Υπουργείου Οικονομικών συμμετείχε ενεργά στις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, η οποία και σηματοδότησε το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1918. Παινήθηκε από τη βρετανική αντιπροσωπεία σε διαμαρτυρία για την κλίμακα των επανορθώσεων που επιβλήθηκε στη Γερμανία. Λίγο μετά έγραψε το βιβλίο «Οι οικονομικές συνέπειες της Ειρήνης» (1919)¹³. Στο έργο αυτό διετύπωνε την άποψη ότι η αδυναμία της Γερμανίας να ανταποκριθεί στην πληρωμή των αποζημιώσεων έναντι των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα είχε ως αποτέλεσμα την επανάληψή του σε μεγαλύτερη κλίμακα, θέση η οποία δυστυχώς επιβεβαιώθηκε με τον χειρότερο τρόπο.

¹³ Τουσέν, Ε. (2012). *Ο Νεοφιλελευθερισμός από τις απαρχές του έως τις μέρες μας*. Σελ. 48. Εκδόσεις Τόπος.

Το 1920 ο Κένυς επέκρινε τις πολιτικές της κυβέρνησης των Τόρις (Tories) υπό τον Ουίνστον Τσόρτσιλ. Αντιτάχθηκε στις φιλελεύθερες (νεοκλασικές) πολιτικές που οδήγησαν στην απεργία των ανθρακωρύχων και αργότερα το 1926 σε γενική απεργία. Η Κρίση του '29 οδήγησε τον Κένυς σε μια ανάλυση της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος, η οποία ενίσχυσε την πεποίθησή του ότι απαιτείται αυξημένη κρατική παρέμβαση, με αντίστοιχη αύξηση των δημοσίων δαπανών ως αντιστάθμισμα της μείωσης της ζήτησης, προκειμένου να δοθεί ώθηση στην οικονομία και την απασχόληση.¹⁴

Διεφώνησε με την ανάλυση των Μαρξιστών που είδαν την επιμονή της οικονομικής κρίσης, την δεκαετία του '30, ως απόδειξη για την επερχόμενη κατάρρευση του καπιταλισμού και τη νίκη του «επαναστατικού προλεταριάτου», που δεν θα έπεφτε ποτέ ξανά στην έξυπνη παγίδα της αποδοχής της δικής του εκμετάλλευσης στο όνομα υψηλών φιλελεύθερων ιδανικών όπως η «ελευθερία», η «ευκαιρία» και η «σκληρή δουλειά» (Steger & Roy, 2010:5).

Ο Κένυς, ειδικότερα, υποστήριζε τις μεγάλες κρατικές δαπάνες σε εποχή οικονομικής κρίσης, για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και την τόνωση των καταναλωτικών δαπανών. Με τον τρόπο αυτό, αμφισβήτησε τις κλασικές φιλελεύθερες πεποιθήσεις ότι ο μηχανισμός της αγοράς θα διορθωθεί φυσικά από μόνος του, σε περίπτωση οικονομικής κρίσης, και θα επιστρέψει σε μια ισορροπία, με πλήρη απασχόληση. (ό.π., σελ. 6).

Στο λογοτεχνικό αριστούργημά του Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος (*The General Theory of Employment, Interest and Money*), που εκδόθηκε το 1936, διετύπωσε τη θέση πως οι εθνικές κυβερνήσεις οφείλουν να προχωρούν σε αύξηση των δημοσίων δαπανών, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, προκειμένου να τονώσουν την ανάπτυξη και αντίστοιχα σε μείωση των δαπανών σε περιόδους οικονομικής άνθησης, προκειμένου να συγκρατηθεί ο πληθωρισμός (ό.π., σελ. 9).

Και εδώ επανέρχεται στο προσκήνιο το πρόσωπο του Χάγιεκ, ο οποίος ενεπλάκη σε μια μεγάλη διαμάχη με τον Κένυς, διαμάχη η οποία αποτυπώθηκε στο Βρετανικό τύπο το 1932. Ενώ για τον Κένυς η κατανάλωση και οι επενδύσεις έπρεπε να ενεργοποιηθούν μέσω δυναμικής κρατικής παρέμβασης, για τον Χάγιεκ μια τέτοια προοπτική στερούσε πόρους από τις ιδιωτικές επενδύσεις. Ενώ για τον Κένυς οι

¹⁴ Τουσέν, Ε. (ό.π., σελ. 48-49)

μισθοί έπρεπε να αυξηθούν για να ενισχυθεί η κατανάλωση, αντίθετα για το Χάγιεκ έπρεπε να μειωθούν για να επιτευχθεί εκ νέου πλήρης απασχόληση ¹⁵.

Ο Κένυς πίστευε ότι η οικονομική πολιτική έπρεπε να προσανατολιστεί στη μείωση των υψηλών επιπέδων ανεργίας και στη διανομή των πόρων με πιο εξισωτικό τρόπο. Για τον ίδιο, στόχος της κυβερνητικής πολιτικής ήταν η μείωση των υψηλών επιτοκίων με στόχο να επιτευχθεί η λεγόμενη «ευθανασία των ραντιέριδων»¹⁶, από τη γαλλική λέξη *rentier* ή την αγγλική *renter* (το ελληνικό κοινό εξοικείωσε με τη συγκεκριμένη λέξη ο Ανδρέας Παπανδρέου)¹⁷, που σημαίνει εισοδηματίας και «στοχοποιούσε» τους εισοδηματίες του τόκου.

Οι προτάσεις του Κένυς εφαρμόστηκαν σε πολλές περιοχές του κόσμου μέχρι το 1970 και επηρέασαν έντονα οικονομολόγους, όπως ο Σάμιουελσον (Paul Anthony Samuelson), ο Γκάλμπρεϊθ (John Kenneth Galbraith), ο Τόμπιν (James Tobin) και ο Πρέμπις (Raúl Prebisch).

Οι πολιτικές εφαρμογές των κεϋνσιανών ιδεών ενέπνευσαν αυτό που ορισμένοι οικονομολόγοι ονόμασαν τη «χρυσή εποχή του ελεγχόμενου καπιταλισμού», η οποία διήρκεσε περίπου από το 1945 έως το 1975. Το αμερικανικό «New Deal» και τα προγράμματα «Great Society»¹⁸ του Αμερικανού Προέδρου Λίντον Τζόνσον (Lyndon B. Johnson), που στόχευαν στη μείωση των επιπέδων φτώχειας, φυλετικής αδικίας, του εγκλήματος και στη βελτίωση του περιβάλλοντος, το θαυμαστό μοντέλο της σουηδικής σοσιαλδημοκρατίας και η βρετανική εκδοχή της κοινωνικής πρόνοιας που ξεκίνησε το 1945 αντανακλούσαν μια ευρεία πολιτική συναίνεση μεταξύ των δυτικών εθνών που οδήγησε ορισμένους ειδικούς να διακηρύξουν το «τέλος της ιδεολογίας» (ό.π., σελ. 7).

2.5 Οι ιδεολογικές ρίζες του νεοφιλελευθερισμού

Τι απέγινε όμως το «αντίπαλο δέος» του Κένυς, ο Χάγιεκ; Το μόνο βέβαιο είναι ότι κάθε άλλο παρά πέρασε στην ανυποληψία. Το αντίθετο μάλιστα.

Το 1947 ο Χάγιεκ ιδρύει τη Mont Pelerin Society (MPS), έχοντας εξασφαλίσει χρηματοδότηση από τον Anthony Fisher. Τα μέλη της MPS αποκαλούσαν εαυτούς ως «φιλελεύθερους», με την παραδοσιακή ευρωπαϊκή έννοια, λόγω της θεμελιώδους

¹⁵ Τουσέν, Ε. (ό.π, σελ. 49)

¹⁶ Τουσέν, Ε. (ό.π, σελ. 49-50)

¹⁷ Νικολάου, Ν. (2008, 24 Νοεμβρίου). *Οι ραντιέριδες*. Ανακτήθηκε 24 Οκτωβρίου, 2022, από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/finance/oi-rantierides/>

¹⁸ Chen, J. (2022, 12 Δεκεμβρίου). *What is Great Society?*. Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://www.investopedia.com/terms/g/great-society.asp>

δέσμευσής τους στα ιδανικά της προσωπικής ελευθερίας. Ήταν προσηλωμένοι στις αρχές της ελεύθερης αγοράς και απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην άποψη του Άνταμ Σμιθ περί αόρατου χεριού, που κατ' αυτούς αποτελούσε το καλύτερο μέσο κινητοποίησης ακόμη και των πλέον ευτελών ανθρώπινων ενστίκτων, όπως η λαίμαργία, η απληστία και η επιθυμία για πλούτο και εξουσία προς όφελος όλων. Ήταν αντίθετοι στις κρατικές παρεμβατικές θεωρίες του Κένυς ως απάντηση στη Μεγάλη Ύφεση, αξιολογώντας τις κρατικές αποφάσεις πολιτικά προκατειλημμένες, ανάλογα με τη δύναμη των εμπλεκόμενων ομάδων συμφερόντων (π.χ. συνδικάτων, περιβαλλοντολόγων ή εμπορικών λόμπυ). Οι κρατικές αποφάσεις για θέματα επενδύσεων και συσσώρευσης κεφαλαίου ήταν κατ' αυτούς αναπόφευκτα λανθασμένες, γιατί οι πληροφορίες που είχε στη διάθεσή του το κράτος δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν εκείνες που εμπεριέχονταν στα σήματα της αγοράς (Harvey, 2005:20).

Μεταξύ των μελών της MPS συγκαταλέγονται ονόματα, όπως αυτό του Ludwig von Mises, του Milton Friedman, ακόμη και για ένα διάστημα του γνωστού φιλοσόφου Karl Popper.

Ωστόσο, από μόνη της η αναφορά στο πρόσωπο του Μίζες (Ludwig von Mises), καθιστά επιβεβλημένο να ανοίξουμε μια σύντομη παρένθεση, αναφορικά με τις ιδεολογικές ρίζες του νεοφιλελευθερισμού, που εξηγούν και το ιδεολογικό μένος ενάντια στο μαρξισμό και το σοσιαλισμό.

Η Nikolakaki (2020:14) κάνει ευθέως λόγο για τις φασιστικές ρίζες του νεοφιλελευθερισμού. Ο ίδιος ο Μίζες, μέντορας του Χάγιεκ, ο αποκαλούμενος και τελευταίος «Ιππότης του Φιλελευθερισμού» υπήρξε στέλεχος του Αυστρο - φασιστικού Πατριωτικού Μετώπου, όπως και της Αυστρο - φασιστικής Κοινωνικής Λέσχης, διακηρύσσοντας μάλιστα απροκάλυπτα στο έργο του «*Liberalism in the classical tradition*» ότι:

«Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ο φασισμός και παρόμοια κινήματα που στοχεύουν στην εγκαθίδρυση δικτατοριών είναι γεμάτα με τις καλύτερες των προθέσεων και ότι η παρέμβασή τους έχει, προς το παρόν, σώσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η αξία που κέρδισε ως εκ τούτου ο φασισμός για τον εαυτό του θα ζήσει αιώνια στην ιστορία.» (Leeson, 2014:viii).

Και επειδή στο Άγιο Δισκοπότηρο του νεοφιλελευθερισμού περίοπτη θέση κατέχει η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων - την οποία γνωρίσαμε με τον πλέον εμφαντικό τρόπο την περίοδο της δεκαετούς οικονομικής κρίσης στη χώρα μας - αξία

προσοχής οφείλει να καταστεί η μελέτη του Ισπανού καθηγητή Germà Bel για την πολιτική ιδιωτικοποιήσεων των Ναζί τη δεκαετία του '30. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ναζιστική Γερμανία ανέλαβε μια ευρείας κλίμακας πολιτική ιδιωτικοποιήσεων, εκχωρώντας τη δημόσια ιδιοκτησία σε πολλές κρατικές επιχειρήσεις, σε διάφορους τομείς. Επιπλέον, η παροχή ορισμένων υπηρεσιών του δημόσιου τομέα μεταφέρθηκε στον ιδιωτικό, κυρίως σε οργανώσεις εντός του Ναζιστικού Κόμματος. Ο Bel πιθανολογεί ότι η ναζιστική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τις ιδιωτικοποιήσεις ως εργαλείο για να βελτιώσει τη σχέση της με τους μεγάλους βιομηχάνους και να αυξήσει την υποστήριξη αυτής της ομάδας στις πολιτικές της. Η ναζιστική Γερμανία ιδιωτικοποιήθηκε συστηματικά και ήταν η μόνη χώρα που το έκανε εκείνη την εποχή, ενάντια στο κυρίαρχο ρεύμα, το οποίο ήταν αντίθετο στην ιδιωτικοποίηση της κρατικής ιδιοκτησίας ή των δημοσίων υπηρεσιών μέχρι το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα (Bel, χ.η: 22-23).

2.6 Η «θεωρία των δύο άκρων» και η απόρριψη του μοντέλου της δυτικής δημοκρατίας

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρένθεση, επανερχόμαστε στο πρόσωπο του Χάγιεκ, ο οποίος υπήρξε συγγραφέας κρίσιμων κειμένων όπως το «Σύνταγμα της Ελευθερίας» (*Constitution of Liberty*). Στο έργο αυτό υποστήριξε ότι η μάχη για τις ιδέες ήταν το κλειδί και ότι πιθανότατα θα χρειαζόταν τουλάχιστον μια γενιά προκειμένου αυτή να κερδηθεί, μια μάχη που στρεφόταν όχι μόνο ενάντια στο μαρξισμό αλλά και ενάντια στο σοσιαλισμό, τον κρατικό σχεδιασμό και τον κεϋνσιανό παρεμβατισμό (Harvey, 2005:21).

Σύμφωνα με το Δοξιάδη (2021:67-69) αυτή η μάχη για τις ιδέες είναι ακόμη πιο αποκαλυπτική στο προγενέστερο βιβλίο του Χάγιεκ υπό τον τίτλο «Ο δρόμος προς τη δουλεία» (*The Road to Serfdom*), το οποίο εκδόθηκε το 1944, προς το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Χάγιεκ γνωρίζει καλά πως απευθύνεται κατ' αρχάς στο βρετανικό κοινό της εποχής, το οποίο είναι επιρρεπές προς τις σοσιαλιστικές ιδέες. Μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι βρισκόμαστε λίγους μόνο μήνες μετά τη μάχη του Στάλινγκραντ και οι Σύμμαχοι αναγνωρίζουν τον ηρωισμό και τις τεράστιες θυσίες του σοβιετικού λαού στον αγώνα ενάντια στο ναζισμό. Αυτή η συμπάθεια προς τις σοσιαλιστικές ιδέες, που θα αποτελέσει και το εφιαλτήριο για την εντυπωσιακή μεταπολεμική ανάπτυξη του βρετανικού κοινωνικού κράτους, στη συνείδηση του Χάγιεκ έπρεπε πάση θυσία να παταχθεί. Μέσα από την προπαγανδιστική λειτουργία του νεοφιλελεύθερου λόγου, ο Χάγιεκ δεν διστάζει να διαστρεβλώσει την

πραγματικότητα και στην ουσία να κάνει λόγο για τη συγγένεια των σοσιαλιστικών ιδεών προς το ναζισμό, παραθέτοντας μάλιστα σχετικό κεφάλαιο με τον αποκαλυπτικότερο τίτλο «οι σοσιαλιστικές ρίζες του ναζισμού»! Στην ουσία ο Χάγιεκ επιχειρεί στο βιβλίο του αυτό («Ο δρόμος προς τη δουλεία») μια πρώτη συστηματική διατύπωση της θεωρίας των δύο άκρων. Η «δουλεία» στην οποία αναφέρεται ο τίτλος δεν είναι παρά ο «ολοκληρωτισμός», είτε στη δεξιά (βλ. ναζισμός) είτε στην αριστερή (βλ. κομμουνισμός) εκδοχή του, στον οποίο αναπόφευκτα οδηγείται μια κοινωνία που εμφορείται από κολεκτιβιστικές ιδέες. Ο Χάγιεκ θέλει να πείσει τους αναγνώστες του πως ο μόνος τρόπος αποφυγής του δρόμου προς τη δουλεία είναι ο ενστερνισμός των ιδεών του ατομοκεντρικού φιλελευθερισμού, τον οποίο ταυτίζει αποκάλυπτα με την κοινωνία του εμπορίου και της ελεύθερης αγοράς.

Μάλιστα, η Άρνου (2017:196-197) προχωρά ένα βήμα παραπέρα στην αξιολόγηση του έργου του Χάγιεκ, υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος έρχεται σε σύγκρουση με την παράδοση στην πολιτική φιλοσοφία που αναγνωρίζει το ρόλο των μαζών στα κοινωνικά πράγματα και ιδιαίτερα της αναπόσπαστης παρουσίας τους στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη. Ο Χάγιεκ στην ουσία απορρίπτει το μοντέλο της δυτικής δημοκρατίας. Θεωρεί ότι το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο η πλειοψηφία ενός αντιπροσωπευτικού σώματος νομοθετεί και διευθύνει την κυβέρνηση, δεν αποτελεί τη μοναδική επιλογή δημοκρατικής διακυβέρνησης, αντιθέτως το μοντέλο αυτό έχει πολλά προβλήματα. Θεωρεί ότι το δυτικό μοντέλο δημοκρατικής διακυβέρνησης παρέχει απεριόριστη εξουσία σε μια ομάδα εκλεγμένων αντιπροσώπων των οποίων οι αποφάσεις κατευθύνονται από μια διαδικασία παζαρέματος και δωροδοκίας ενός επαρκούς αριθμού ψηφοφόρων (επαρκούς ώστε να πλειοψηφούν έναντι των υπολοίπων). Κάτω από ένα τέτοιο αντιπροσωπευτικό σύστημα, η πλειοψηφία, για να παραμείνει πλειοψηφία, υποχρεώνεται να κάνει ό,τι μπορεί για να κεδίσει την υποστήριξη πολλών ομάδων συμφερόντων, παρέχοντάς τους ωφελήματα. Το αποτέλεσμα είναι η πλειοψηφία να μην μπορεί να εκφράσει τις θέσεις τις οποίες η ίδια υποστηρίζει. Επίσης θεωρεί ότι τα κοινοβούλια κατέχουν υπερβολική ισχύ γιατί η εξουσία τους δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό.

Αυτή η βαθιά αντιδημοκρατική τοποθέτηση του Χάγιεκ στηρίζεται και σε μια ακραία απαξιώτικη τοποθέτηση έναντι της μισθωτής πλειοψηφίας στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, που αγγίζει τα όρια του κοινωνικού ρατσισμού. Για τον Χάγιεκ, οι μισθωτοί δεν έχουν το ίδιο «άμεσο ενδιαφέρον» για την ελευθερία που έχουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι

επιχειρηματίες, δεν αποδίδουν την ίδια σημασία στην πρωτοβουλία και την επινοητικότητα, αλλά με την πλειοψηφική τους παρουσία στο εκλογικό σώμα επιβάλλουν τις δικές τους απόψεις πάνω σε θέματα όπως η κοινωνική ασφάλιση ή η οικονομική πολιτική (Σωτήρης, 2013). Η θεώρηση αυτή αρνείται ότι οι κοινωνικές μάζες, με την εισδοχή τους στην πολιτική και τις διεκδικήσεις τους, έχουν καθοριστική παρέμβαση στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης. Αντιθέτως, υποδηλώνει ότι τα δημοκρατικά δικαιώματα των μαζών λειτουργούν σε βάρος της κοινωνικής προόδου (Αρνου, 2017:198).

Η ανωτέρω αντιδημοκρατική, επαναλαμβάνουμε, θέση του Χάγιεκ αν και δεν υιοθετείται ευρέως, εντούτοις διαπερνά τη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομική θεωρία και πολιτική, που απαιτεί την προστασία των αγορών και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας έναντι οποιασδήποτε διακριτικής πολιτικής παρέμβασης, μέσω της λειτουργίας ανεξάρτητων ρυθμιστικών αρχών και κεντρικών τραπεζών, προστατευμένων από πολιτικές πιέσεις, διεθνών θεσμών όπως η ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Δικαστήριο της Ε.Ε που δεν χρειάζεται να ανησυχούν για την επανεκλογή τους από το λαό (Streeck, 2011).

Ιδέες αυτού του τύπου, όπως αυτές του Χάγιεκ, μέσω της Mont Pelerin Society στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, επρόκειτο να συγκεντρώσουν οικονομική και πολιτική υποστήριξη. Ειδικά στις ΗΠΑ, μια ισχυρή ομάδα πλουσίων και προσώπων που ηγούνταν εταιρειών και ήταν ριζικά αντίθετοι σε κάθε μορφή κρατικής παρέμβασης και ρύθμισης, προσπάθησαν να οργανώσουν την αντίστασή τους, έτοιμοι παράλληλα να αγκαλιάσουν το σιδηρόπλοιο, από το Μακαρθισμό μέχρι τις νεοφιλελεύθερες δεξαμενές σκέψης για να προστατεύσουν και να ενισχύσουν τη δύναμή τους (Harvey, 2005:21-22).

Ωστόσο, το συγκεκριμένο ιδεολογικό κίνημα θα παρέμενε στο περιθώριο τόσο της πολιτικής όσο και της ακαδημαϊκής επιρροής, μέχρι τα ταραγμένα χρόνια της δεκαετίας του '70. Οι συνθήκες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και ιδιαίτερα η ανάγκη ανοικοδόμησης των οικονομιών και των κοινωνιών των χωρών της δυτικής Ευρώπης, το διαφορετικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης των σοσιαλιστικών χωρών, οι διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος στις οποίες έπρεπε να δοθεί απάντηση κ.ά. επέτρεψαν την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και λειτούργησαν ευνοϊκά ως προς τη διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και η πολιτική ισότητα αποτέλεσαν για δεκαετίες τον πυρήνα της νομιμοποιητικής

επιχειρηματολογίας της καπιταλιστικής αγοράς, γι' αυτό και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν μπορούσαν να επιτεθούν ευθέως εναντίον τους (Αρνου, 2017:199).

Το μοντέλο αυτό που στηρίχθηκε στο πάντρεμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς» και στήριξε το αφήγημα της - για πάνω από τρεις δεκαετίες - μεταπολεμικής ευημερίας, θα γκρεμιστεί μετά την κρίση του 1973 - 1974, υπονομεύοντας τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους. Η δημοκρατία, ιδιαίτερα μετά και την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», θα γίνει συνώνυμο της θριαμβεύτριας Δύσης, ενώ την ίδια στιγμή θα διεξαχθεί μια πλήρους κλίμακας επίθεση κατά της κοινωνικής αλληλεγγύης και των κοινωνικών δικαιωμάτων και μια άνευ προηγουμένου εκστρατεία ιδιωτικοποίησης των πάντων, οδηγώντας στη συρρίκνωση του δημόσιου χώρου (Bensaïd, 2011:17-18).

2.7 Από το περιθώριο στο προσκήνιο. Ο στρατηγός, η «σιδηρά» κυρία και ο ηθοποιός

Θα μπορούσε να είναι τίτλος κακόγουστου γουέστερν εποχής. Δυστυχώς, φωτογραφίζει τρία πρόσωπα που διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην εξελικτική πορεία και δυναμική επέλαση της θεωρίας του νεοφιλελευθερισμού: το Χιλιάνο δικτάτορα Αουγκούστο Πινοτσέτ, τη Βρετανίδα Πρωθυπουργό Μάργκαρετ Θάτσερ και τον πρώην ηθοποιό, με θητεία και σε ταινίες γουέστερν, και μετέπειτα Πρόεδρο των ΗΠΑ Ρόναλντ Ρέικαν.

Ας δούμε περισσότερο αναλυτικά την εξέλιξη των πραγμάτων.

Της νεοφιλελεύθερης επέλασης έπρεπε να προηγηθεί η νομιμοποίηση των νεοφιλελεύθερων ιδεών. Και αυτό συντελέστηκε τη δεκαετία του '70 με την απονομή του βραβείου Νόμπελ για τα οικονομικά, αρχικά στον Χάγκεν (1974), και δύο χρόνια αργότερα στον Μίλτον Φρίντμαν. Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες, πλέον, έχαιραν της αποδοχής και απολάμβαναν του ακαδημαϊκού σεβασμού.

Την ίδια ακριβώς δεκαετία του 1970, η κρίση συσσώρευσης κεφαλαίου σύμφωνα με το Χάρβεϊ (2007:39-40) επηρέασε τους πάντες μέσω της ταυτόχρονης ύπαρξης υψηλής ανεργίας και επιταχυνόμενου πληθωρισμού. Η δυσαρέσκεια εξαπλωνόταν και η σύμπραξη του εργατικού με τα κοινωνικά κινήματα των πόλεων, στο μεγαλύτερο μέρος του προηγμένου καπιταλιστικού κόσμου, έδινε την εντύπωση ότι τα πράγματα γέρνουν προς την εμφάνιση μιας σοσιαλιστικής εναλλακτικής λύσης, αντί για τον κοινωνικό συμβιβασμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που είχε στηρίξει τόσο επιτυχώς την κεφαλαιακή συσσώρευση κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τα

κομμουνιστικά και τα σοσιαλιστικά κόμματα κέρδιζαν έδαφος σ' όλη την Ευρώπη, ενώ ακόμη και στις ΗΠΑ οι λαϊκές δυνάμεις ξεσήκωναν τον κόσμο υπέρ εκτεταμένων μεταρρυθμίσεων και κρατικών παρεμβάσεων. Στη Σουηδία, π.χ., το γνωστό ως Σχέδιο Rehn-Meidner πρότεινε κυριολεκτικά τη σταδιακή εξαγορά του μεριδίου των ιδιοκτητών στις επιχειρήσεις τους και τη μετατροπή της χώρας σε μια δημοκρατία εργατών/μετόχων.

Σ' αυτές τις εξελίξεις ενυπήρχε μια σαφής πολιτική απειλή για τις οικονομικές ελίτ και τις άρχουσες τάξεις. Τότε ήταν που έλαβε χώρα και το πρώτο πείραμα σχηματισμού νεοφιλελεύθερου κράτους, στη Χιλή - μετά το πραξικόπημα του Πινοτσέτ (1973) και την ανατροπή του δημοκρατικά εκλεγμένου Προέδρου Σαλβαδόρ Αλιέντε - που έχαιρε της υποστήριξης των εγχώριων επιχειρηματικών ελίτ, καθώς θεώρησαν ότι απειλούνταν από τον προσανατολισμό του Αλιέντε προς το σοσιαλισμό. Πίσω από το πραξικόπημα αυτό βρίσκονταν εταιρείες αμερικανικών συμφερόντων, η CIA και βεβαίως ο πάντοτε πολυπράγμων, και γνωστός από την περιπέτεια του Κυπριακού Ελληνισμού, Υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Χένρι Κίσιντζερ.

Αξίζει για την ιστορία να θυμηθούμε ότι την ίδια ακριβώς χρονιά, το 1973, σημάδεψαν τα γεγονότα του πολέμου του Γιομ Κιπούρ ή Δ' Αραβοϊσραηλινού Πολέμου και η πετρελαϊκή κρίση, μέσω του εμπάργκο πετρελαίου των πετρελαιοπαραγωγών χωρών, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Ως αποτέλεσμα, η δραματική αύξηση των τιμών του αργού πετρελαίου ταρακούνησε την παγκόσμια οικονομία στα θεμέλιά της, επισπεύδοντας την ενεργειακή κρίση που αναμενόταν από καιρό, εξαιτίας της μονομερούς απόφασης των αραβικών πετρελαιοπαραγωγών χωρών να προχωρήσουν σε άμεση περικοπή της παραγωγής αργού πετρελαίου και σε αύξηση της τιμής του, με το ξέσπασμα του Πολέμου του Γιομ Κιπούρ (Rybczynski, 1976:2). Αιτία, βεβαίως, της πετρελαϊκής κρίσης δεν ήταν μόνο η Αραβο-Ισραηλινή διένεξη, αλλά μεταξύ άλλων η αποφασιστικότητα των πετρελαιοπαραγωγών χωρών να αποκτήσουν τον έλεγχο της εξόρυξης και διάθεσης του κύριου φυσικού τους πόρου, αντί να εκχωρήσουν αυτήν την εξουσία σε άλλους (ό.π., σελ. 5).

Επανερχόμενοι στη Χιλή, ο Πινοτσέτ απευθύνθηκε σε μια ομάδα οικονομολόγων, γνωστή ως «Σχολή του Σικάγου» εξαιτίας της προσκόλλησής τους στις νεοφιλελεύθερες θεωρίες του Μίλτον Φρίντμαν, για την αναδόμηση της χιλιανής οικονομίας. Οι ΗΠΑ χρηματοδοτούσαν την εκπαίδευση Χιλιανών οικονομολόγων στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου ήδη από τη δεκαετία του 1950, ως μέρος ενός

ψυχροπολεμικού προγράμματος αντίδρασης στις αριστερές τάσεις της Λατινικής Αμερικής. Αυτοί οι αμερικανοτραφείς Χιλιανοί οικονομολόγοι κατέληξαν να κυριαρχούν στο ιδιωτικό Καθολικό Πανεπιστήμιο του Σαντιάγο (Χάρβεϊ, 2007:32).

Με τη χώρα να έχει δεχθεί βαρύτατο πλήγμα από τον υπερπληθωρισμό, το λαό της Χιλής σε κατάσταση σοκ, εξαιτίας του βιαίου πραξικοπήματος, και τον Φρίντμαν ως σύμβουλό του, ο Πινοτσέτ προχώρησε σε έναν καταγιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας: μείωση φόρων, ελεύθερο εμπόριο, ιδιωτικοποίηση των κοινωφελών υπηρεσιών, περιστολή των κοινωνικών δαπανών και απορρύθμιση. Τελικά, οι Χιλιανοί είδαν ακόμη και τα δημόσια σχολεία να αντικαθίστανται από χρηματοδοτούμενα με κουπόνια ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Επρόκειτο για την πιο ακραία καπιταλιστική μεταμόρφωση που επιχειρήθηκε ποτέ και έγινε γνωστή ως «η επανάσταση της Σχολής του Σικάγου». (Klein, 2010:20).

Αν στην περίπτωση του Mises κάναμε λόγο για τον τελευταίο «Ιππότη του Φιλελευθερισμού», ήταν πλέον η σειρά του Φρίντμαν, του Πατριάρχη του Νεοφιλελευθερισμού να επιβάλλει τη δική του νεοφιλελεύθερη οικονομική σχολή σκέψης, έχοντας στο επίκεντρο, σύμφωνα με την Klein (ό.π., σελ. 21), αυτό που ο ίδιος ο Φρίντμαν αποκάλεσε οικονομική «θεραπεία - σοκ», φράση η οποία έμελλε εφεξής να περιγράψει τα σαρωτικά προγράμματα προώθησης της ελεύθερης αγοράς, που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις τις επόμενες δεκαετίες.

Απαραίτητη, βεβαίως, προϋπόθεση - και εδώ οφείλουμε να ανοίξουμε μια παρένθεση - για την επιβολή αντίστοιχου τύπου οικονομικών θεραπειών - σοκ ήταν πάντοτε η ύπαρξη ενός τραυματικού γεγονότος, το οποίο εξυπηρετεί την εξασθένιση των αντιστάσεων της κοινωνίας (π.χ. ένας πόλεμος, μια βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος, μια φυσική καταστροφή, μια κρίση χρέους).

Τέτοιου τύπου «θεραπείες» θα βρούμε ομοίως στην περίπτωση της χούντας της Αργεντινής, που παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτήν της Χιλής, και πάλι τη δεκαετία του 1970, στον πόλεμο των Φόκλαντς του '82 που έδωσε τη δύναμη στη Θάτσερ, αξιοποιώντας την εθνικιστική φρενίτιδα, να συνθλίψει τους απεργούς ανθρακωρύχους, στη σφαγή της πλατείας Τιενανμέν της Κίνας το 1989, που άνοιξε το δρόμο για τη μετατροπή μεγάλου μέρους της χώρας σε μια διαρκώς διευρυνόμενη ζώνη εξαγωγών χωρίς δικαιώματα για τους εκεί εργαζόμενους, στο βομβαρδισμό του Ρωσικού Κοινοβουλίου με απόφαση του Μπορίς Γέλτσιν το 1993 και στις κατοπινές ιδιωτικοποιήσεις - εκποιήσεις που με τη σειρά τους δημιούργησαν τους διαβόητους ολιγάρχες της χώρας, στη χρηματοοικονομική κρίση του '97 - '98 και στην

ταπεινώση των λεγόμενων «ασιατικών τίγρων», οδηγώντας στο άνοιγμα των αγορών σε αυτό που το *The New York Times Magazine* περιέγραψε ως τη μεγαλύτερη εκποίηση επιχειρήσεων που πραγματοποιήθηκε ποτέ σε ολόκληρο τον κόσμο¹⁹, στο βομβαρδισμό της Σερβίας από το NATO το 1999 και στις μετέπειτα ταχύτερες ιδιωτικοποιήσεις σε όλη τη έκταση της πρ. Γιουγκοσλαβίας, στον πόλεμο στο Ιράκ το 2003 με τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις, την καθολική επιβολή του ελεύθερου εμπορίου και τη δραματική μείωση του κράτους να ακολουθούν, μέχρι τον τυφώνα Κατρίνα στην Ν. Ορλεάνη, που στην τελευταία δημόσια παρέμβασή του ο Φρίντμαν είδε στα συντρίμια της ισοπεδωμένης πόλης την ευκαιρία μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος²⁰, με τη χορήγηση κουπονιών στις οικογένειες προκειμένου τα παιδιά τους να πηγαίνουν σε ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, μέχρι τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και τον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας που ακολούθησε και διεξαγόταν από ιδιωτικές εταιρείες αμειβόμενες με δημόσιο χρήμα τύπου Halliburton (ό.π., σελ. 21 - 25) και στη χρηματοοικονομική κρίση του 2008, με τις οδυνηρές επιπτώσεις μεταξύ πολλών άλλων και στις ζωές των ελλήνων πολιτών.

Κλείνοντας αυτήν την ομολογουμένως εκτεταμένη, αλλά αναγκαία παρένθεση - που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης μελέτης -, πιάνουμε και πάλι το νήμα, επιστρέφοντας στη Χιλή του Πινοτσέτ, το αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής του οποίου, σε συνεργασία με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), είχε ως αποτέλεσμα την ακύρωση των εθνικοποιήσεων και την ιδιωτικοποίηση περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου, το άνοιγμα φυσικών πόρων (αλιεία, δασοκομία κ.λπ.) στους ιδιώτες, την κατάργηση των κανονισμών εκμετάλλευσης (σε πολλές περιπτώσεις τσαλαπατώντας τις διεκδικήσεις των ιθαγενών κατοίκων), την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής ασφάλισης, τη διευκόλυνση των άμεσων ξένων επενδύσεων και το ελεύθερο εμπόριο. Επιπλέον, κατοχυρώθηκε το δικαίωμα των ξένων εταιρειών να επαναπατρίζουν τα κέρδη από τις επιχειρήσεις τους στη Χιλή και ευνοήθηκε η προσανατολισμένη στις εξαγωγές οικονομία εις βάρος της υποκατάστασης των εισαγωγών. Η υποτιθέμενη αναδόμηση της Χιλιανής οικονομίας κατέρρευσε ως άλλος χάρτινος πύργος, στην κρίση του χρέους της Λατινικής Αμερικής, το 1982 (Χάρβεϊ, 2007:33), εξαιτίας του σοκ - Βόλκερ, για το οποίο θα

¹⁹ Lewis, M. (1998, 31 Μαΐου). *The Real Asian Miracle; The World's Biggest Going-Out-of-Business Sale*. Ανακτήθηκε 02 Νοεμβρίου, 2022, από <https://www.nytimes.com/1998/05/31/magazine/the-real-asian-miracle-the-world-s-biggest-going-out-of-business-sale.html>

²⁰ Friedman, M. (2005, 5 Δεκεμβρίου). *The Promise of Vouchers*. Ανακτήθηκε 02 Νοεμβρίου, 2022, από <https://www.wsj.com/articles/SB113374845791113764>

μιλήσουμε στη συνέχεια, με το ΑΕΠ να μειώνεται κατά 14% και την ανεργία να εκσφενδονίζεται στο 20% μέσα σε ένα έτος (ό.π., σελ. 108).

Αν όμως η αρχή έγινε στη Χιλή, πρωτοπόρος της νεοφιλελεύθερης στροφής ανεδείχθη η Βρετανίδα Πρωθυπουργός Μάργκαρετ Θάτσερ, η και αποκαλούμενη «σιδηρά κυρία».

Εξελέγη το Μάιο του 1979 με την ισχυρή εντολή να μεταρρυθμίσει την οικονομία, της οποίας το κύριο πρόβλημα τη δεκαετία του '70 ήταν ο στασιμοπληθωρισμός. Υπό την επιρροή του Κιθ Τζότζεφ, αποδέχθηκε ότι ο κεϋνσιανισμός έπρεπε να εγκαταλειφθεί και ότι οι μονεταριστικές λύσεις των οικονομικών της «προσφοράς» ήταν οι πλέον ενδεδειγμένες. Η πολιτική που εφήρμοσε περιελάμβανε την επίθεση στα συνδικάτα, την αποδιάρθρωση ή υπαναχώρηση από τις δεσμεύσεις του κράτους πρόνοιας, την ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων (και της κοινωνικής στέγης), τη μείωση των φόρων για την ενθάρρυνση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και τη δημιουργία ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος, για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Όλες οι μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης έπρεπε να καταργηθούν προς όφελος του ατομισμού, της ατομικής ιδιοκτησίας, της προσωπικής υπευθυνότητας και των οικογενειακών αξιών. Ενδεικτική, εν προκειμένω, αυτής της αλλαγής και εξύψωσης του ατομισμού είναι η ίδια η διακήρυξη της Θάτσερ: «δεν υπήρχε κοινωνία, παρά μόνο άτομα» - και πρόσθεσε αμέσως μετά, και οι οικογένειές τους (ό.π., σελ. 49).

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο διοικητής της Fed Πολ Βόλκερ (Paul Volcker), τον Οκτώβριο του '79, επέφερε μια δρακόντεια μεταβολή στην αμερικανική νομισματική πολιτική, που στην ουσία έβαλε ταφόπλακα στην μέχρι τότε εφαρμογή κεϋνσιανής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής στις ΗΠΑ, ως απόρροια του «New Deal», έχοντας στο επίκεντρο της ασκούμενης πολιτικής την πλήρη απασχόληση. Αύξησε σε μια νύκτα το πραγματικό επιτόκιο, που συχνά ήταν αρνητικό καθόλη τη δεκαετία του '70, το οποίο τον Ιούλιο του 1981, σταθεροποιήθηκε σε επίπεδα κοντά στο 20%. Το αποτέλεσμα ήταν η εκδήλωση μια βαθιάς και παρατεταμένης ύφεσης, που θα άδειαζε τα εργοστάσια, θα διέλυε τα συνδικάτα στις ΗΠΑ και θα οδηγούσε τις χώρες - οφειλέτες στο χείλος της πτώχευσης. Παρόλα αυτά, ο Βόλκερ επανήλθε στο τιμόνι της Fed, αμέσως μετά τη νίκη του Ρέιγκαν επί του Κάρτερ στην εκλογική αναμέτρηση του 1980. Το γνώριμο σκηνικό της περαιτέρω απορρύθμισης, των φορολογικών περικοπών, των περικοπών

του προϋπολογισμού και των επιθέσεων στα συνδικάτα και τις επαγγελματικές ενώσεις, βρέθηκε για ακόμη μία φορά στην ημερήσια διάταξη (ό.π., σελ. 52).

Το σοκ - Βόλκερ, στις αρχές της δεκαετίας του '80, πυροδότησε μια κρίση χρέους στη Λατινική Αμερική. Πολλές κυβερνήσεις χωρών της Λατινικής Αμερικής είχαν δανειστεί από τράπεζες των ΗΠΑ, οι οποίες χρέωναν πολύ υψηλότερα επιτόκια μετά τις αυξήσεις του Βόλκερ. Το χρέος εκτινάχθηκε, και το 1982 το Μεξικό οδηγήθηκε σε αθέτηση πληρωμών, με άλλες χώρες επίσης να ακολουθούν²¹.

Το ΔΝΤ, για το οποίο η κυβέρνηση Ρέιγκαν σκεφτόταν σοβαρά να αποσύρει την υποστήριξή της στο πρώτο έτος της θητείας της, όπως και η Παγκόσμια Τράπεζα - αξίζει στο σημείο αυτό να θυμηθούμε ότι ιδρύθηκαν μέσω των συμφωνιών του Bretton Woods για να συμβάλλουν στη σταθεροποίηση των διεθνών σχέσεων - θα αποτελούσαν πλέον τα κέντρα προπαγάνδας και επιβολής του «φονταμενταλισμού της ελεύθερης αγοράς» και της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. Ως αντάλλαγμα για την αναδιάρθρωση (διακανονισμό και παράταση) του χρέους, οι χρεωμένες χώρες έπρεπε να πραγματοποιήσουν θεσμικές μεταρρυθμίσεις, ήτοι περικοπές των κοινωνικών δαπανών, νόμους για πιο ευέλικτες αγορές εργασίας και ιδιωτικοποιήσεις. Έτσι επινοήθηκε η «διαρθρωτική προσαρμογή». Το Μεξικό ήταν μία από τις πρώτες χώρες που σύρθηκε μέσα σ' αυτό που επρόκειτο να γίνει μια αυξανόμενη φάλαγγα νεοφιλελεύθερων κρατικών μηχανισμών σε όλο τον κόσμο (ό.π., σελ. 56 -57).

Ειδικά το ΔΝΤ θα χρησιμοποιούνταν από τον υπουργό Οικονομικών του Ρέιγκαν, Τζέιμς Μπέικερ, όταν εκείνος βρέθηκε αντιμέτωπος με τη δυνητική χρεοκοπία του Μεξικού για να επιβάλει στη χώρα τη γνωστή «διαρθρωτική προσαρμογή», προστατεύοντας με τον τρόπο αυτό τις μεγάλες επενδυτικές τράπεζες της Νέας Υόρκης, που κρατούσαν το χρέος του Μεξικού το 1982, από την αθέτηση πληρωμών. Πλέον, σε προτεραιότητα τίθενται οι ανάγκες των τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, ενώ μειώνεται το επίπεδο ζωής στη χώρα-οφειλέτη (ό.π., σελ. 108).

Οι ομοιότητες, δυστυχώς, των παραπάνω με την ελληνική πραγματικότητα, την περίοδο των μνημονίων, είναι κάτι περισσότερο από προφανείς.

²¹ Matthews, D. (2022, 13 Ιουλίου). *How the Fed ended the last great American inflation – and how much it hurt*. Ανακτήθηκε 10 Νοεμβρίου, 2022, από <https://www.vox.com/future-perfect/2022/7/13/23188455/inflation-paul-volcker-shock-recession-1970s>

2.8 Οι τρεις διαστάσεις του νεοφιλελευθερισμού

Αν στο φιλελευθερισμό κάναμε λόγο για πέντε χρονικά στρώματα κατά Freedem, είναι η κατάλληλη στιγμή να αναφερθούμε στις τρεις διαστάσεις του νεοφιλελευθερισμού.

Σύμφωνα με τους Steger & Roy (2010:11-14) ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια μάλλον ευρεία και γενική έννοια, που αναφέρεται σε ένα οικονομικό μοντέλο ή «παράδειγμα» και αναδείχθηκε τη δεκαετία του 1980. Χτισμένος πάνω στο κλασικό φιλελεύθερο ιδεώδες της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, ο νεοφιλελευθερισμός έρχεται σε διάφορα σκέλη και παραλλαγές. Ίσως ο καλύτερος τρόπος για να εννοιολογήσουμε τον νεοφιλελευθερισμό είναι να τον σκεφθούμε ως τρεις αλληλένδετες εκδηλώσεις: (1) ως ιδεολογία, (2) ως τρόπο διακυβέρνησης, και (3) ως ένα πακέτο πολιτικής.

Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά αυτές τις διαστάσεις:

- Οι ιδεολογίες είναι συστήματα ευρέως κοινών ιδεών και διαμορφωμένων πεποιθήσεων, που γίνονται αποδεκτά ως αλήθειες από σημαντικές ομάδες της κοινωνίας. Τέτοιου τύπου «-ισμοί» χρησιμεύουν ως απαραίτητοι εννοιολογικοί χάρτες, επειδή καθοδηγούν τους ανθρώπους μέσα από την πολυπλοκότητα των πολιτικών τους κόσμων. Όχι μόνο προσφέρουν μια περισσότερο ή λιγότερο συνεκτική εικόνα του κόσμου όπως είναι, αλλά επίσης όπως θα έπρεπε να είναι. Κάνοντας αυτό, οι ιδεολογίες οργανώνουν τον πυρήνα των ιδεών τους σε αρκετά απλούς ισχυρισμούς αλήθειας, που ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να ενεργήσουν σύμφωνα με ορισμένους τρόπους.

Αυτοί οι ισχυρισμοί συγκεντρώνονται από κωδικοποιητές ιδεολογιών, προκειμένου να νομιμοποιήσουν συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα και να υπερασπιστούν ή να αμφισβητήσουν κυρίαρχες δομές εξουσίας. Οι κωδικοποιητές του νεοφιλελευθερισμού είναι παγκόσμιες ελίτ εξουσίας, που περιλαμβάνουν διευθυντικά στελέχη και διευθύνοντες συμβούλους μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, εταιρικούς λομπίστες, δημοσιογράφους με επιρροή και ειδικούς στις δημόσιες σχέσεις, διανοούμενους που γράφουν για ένα μεγάλο κοινό, διασημότητες και κορυφαίους διασκεδαστές, κρατικούς γραφειοκράτες και πολιτικούς.

Τα άτομα αυτά, υπηρετώντας ως οι κύριοι υποστηρικτές του νεοφιλελευθερισμού, διαποτίζουν το δημόσιο λόγο με εξιδανικευμένες εικόνες ενός καταναλωτικού κόσμου ελεύθερης αγοράς. Αλληλεπιδρώντας επιδέξια με τα μέσα ενημέρωσης για να πουλήσουν στο κοινό την προτιμώμενη εκδοχή μιας ενιαίας παγκόσμιας αγοράς, απεικονίζουν τις παγκοσμιοποιημένες αγορές με θετικό πρίσμα, ως ένα απαραίτητο εργαλείο για την πραγματοποίηση ενός καλύτερου κόσμου. Τέτοια οράματα περί παγκοσμιοποίησης των αγορών διαπερνούν την κοινή γνώμη και τις πολιτικές επιλογές σε πολλά μέρη του κόσμου.

Οι ισχυρισμοί των νεοφιλελεύθερων διαμορφωτών αποφάσεων είναι γεμάτοι με αναφορές στην παγκόσμια οικονομική αλληλεξάρτηση, που βασίζεται στις αρχές του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς: παγκόσμιο εμπόριο και χρηματοπιστωτικές αγορές, παγκόσμιες ροές αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας, διεθνικές εταιρείες, υπεράκτια χρηματοπιστωτικά κέντρα κ.ο.κ. Για το λόγο αυτό, είναι λογικό να σκεπτόμαστε τον νεοφιλελευθερισμό ως μια μάλλον οικονομίστικη ιδεολογία.

- Η δεύτερη διάσταση του νεοφιλελευθερισμού αναφέρεται σε αυτό που ο Γάλλος κοινωνικός στοχαστής Michel Foucault αποκαλεί «κυβερνητικότητες» (governmentalities) - τρόπους διακυβέρνησης που βασίζονται σε συγκεκριμένες υποθέσεις, λογικές και σχέσεις εξουσίας. Μια νεοφιλελεύθερη κυβερνητικότητα έχει τις ρίζες της σε επιχειρηματικές αξίες, όπως η ανταγωνιστικότητα, το προσωπικό συμφέρον και η αποκέντρωση. Εξυμνεί την ατομική ενδυνάμωση και τη μεταβίβαση της κεντρικής κρατικής εξουσίας σε μικρότερες τοπικές μονάδες. Ο νεοφιλελεύθερος τρόπος διακυβέρνησης υιοθετεί την αυτορυθμιζόμενη ελεύθερη αγορά ως το πρότυπο σωστής διακυβέρνησης. Αντί να λειτουργεί σε πιο παραδοσιακές γραμμές επιδίωξης του δημόσιου καλού (αντί των κερδών) με την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών και της κοινωνικής δικαιοσύνης, οι νεοφιλελεύθεροι απαιτούν τη χρήση κυβερνητικών τεχνολογιών που προέρχονται από τον κόσμο των επιχειρήσεων και του εμπορίου, όπως: υποχρεωτική ανάπτυξη «στρατηγικών σχεδίων» και «διαχείρισης κινδύνου», συστήματα προσανατολισμένα στη δημιουργία «πλεονασμάτων», αναλύσεις κόστους - οφέλους, συρρίκνωση της πολιτικής διακυβέρνησης (η λεγόμενη «διακυβέρνηση βέλτιστης πρακτικής»)· ορισμός ποσοτικών στόχων, στενή παρακολούθηση των αποτελεσμάτων, δημιουργία εξαιρετικά εξατομικευμένων, βασισμένων στην απόδοση, σχεδίων

εργασίας, και τέλος εισαγωγή μοντέλων «ορθολογικής επιλογής», που εσωτερικεύουν και με τον τρόπο αυτό εξομαλύνουν την προσανατολισμένη στην αγορά συμπεριφορά.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο νεοφιλελεύθερος τρόπος διακυβέρνησης για δημοσίους υπαλλήλους επαναπροσδιόρισε τους πολίτες ως «πελάτες» και ενθάρρυνε την καλλιέργεια του «επιχειρηματικού πνεύματος». Εάν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις έπρεπε να καλλιεργήσουν την καινοτομία και να ενισχύσουν την παραγωγικότητα, προκειμένου να επιβιώσουν στην ανταγωνιστική αγορά, τότε και οι κυβερνητικοί υπάλληλοι όφειλαν να ασπαστούν τα νεοφιλελεύθερα ιδανικά για να βελτιώσουν το δημόσιο τομέα.

- Τρίτον, ο νεοφιλελευθερισμός εκδηλώνεται ως ένα συγκεκριμένο σύνολο δημοσίων πολιτικών, που εκφράζονται σε αυτό που ονομάζεται «**Φόρμουλα D-L-P**»: (1) απορρύθμιση (**Deregulation**) της οικονομίας, (2) απελευθέρωση (**Liberalization**) του εμπορίου και της βιομηχανίας, και (3) ιδιωτικοποίηση (**Privatization**) των κρατικών επιχειρήσεων. Σχετίζεται με μέτρα πολιτικής που περιλαμβάνουν μαζικές φορολογικές περικοπές (ειδικά για τις επιχειρήσεις και τους μεγαλοεισοδηματίες), μείωση των κοινωνικών υπηρεσιών και των προνοιακών προγραμμάτων, αντικατάσταση της πρόνοιας (**welfare**) με «εργασία» (**workfare**), χρήση των επιτοκίων από ανεξάρτητες κεντρικές τράπεζες για να διατηρήσουν τον πληθωρισμό υπό έλεγχο (ακόμη και με τον κίνδυνο αύξησης της ανεργίας), συρρίκνωση της κυβέρνησης, φορολογικούς παραδείσους για εγχώριες και ξένες εταιρείες που επιθυμούν να επενδύσουν σε καθορισμένες οικονομικές ζώνες, νέους εμπορικούς αστικούς χώρους διαμορφωμένους με βάση τις επιταγές της αγοράς, αντισυνδικαλιστικές κινήσεις στο όνομα της ενίσχυσης της παραγωγικότητας και της «ευελιξίας της εργασίας»· κατάργηση των ελέγχων στις παγκόσμιες χρηματοοικονομικές και εμπορικές ροές· περιφερειακή και παγκόσμια ολοκλήρωση των εθνικών οικονομιών και δημιουργία νέων πολιτικών θεσμών, δεξαμενών σκέψης και πρακτικών που έχουν σχεδιαστεί για την αναπαραγωγή του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος.

Η σχεδόν καθολική υιοθέτηση τουλάχιστον ορισμένων τμημάτων αυτής της δέσμης πολιτικών τη δεκαετία του 1990 αντανakλούσε την παγκόσμια δύναμη των ιδεολογικών διεκδικήσεων του νεοφιλελευθερισμού.

Κεφ. 3: Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση

Καθώς η παρούσα εργασία εστιάζει στο Β' Μέρος στην κριτική αποτίμηση των νεοφιλελεύθερων προτάσεων της Έκθεσης Πισσαρίδη για την ελληνική εκπαίδευση και τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας, κρίνουμε επιβεβλημένη την αναφορά μας στις επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, ειδικά στη θεματική που σχετίζεται με την εκπαίδευση και την εργασία.

3.1 Νεοφιλελευθερισμός και εκπαίδευση

Καθώς η εκπαίδευση αποτελεί ένα σημαντικό χώρο για την πολιτική και ιδεολογική προετοιμασία των μελλοντικών εργαζομένων και πολιτών μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, αλλά και ένα βασικό μηχανισμό για την προώθηση συγκεκριμένων ηγεμονικών νοημάτων και αντιλήψεων (Καλημερίδης, 2006:186), δεν θα μπορούσε να μείνει αλώβητη από τη νεοφιλελεύθερη επίθεση.

Στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο, η λήψη των αποφάσεων για τη σχολική εκπαίδευση μετατοπίζεται σε επιχειρηματικές και πολιτικές ελίτ. Αυτή η μετατόπιση εντάσσεται στο ευρύτερο παγκόσμιο κύμα νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης, ιδιωτικοποίησης και κατεδάφισης των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, που ξεκινάει γύρω στο 1980. Οι νεοφιλελεύθεροι αποκτούν προοδευτικά - μέσω συστημάτων συμμόρφωσης με βάση τη λογοδοσία και πρωτοβουλιών σχολικής επιλογής - τον έλεγχο των σχολείων αξιολογώντας τα (α) ως άκαμπτους και αναποτελεσματικούς κρατικούς θεσμούς, χωρίς εξορθολογισμένη διαχείριση και λογοδοσία, (β) ως αποτυχημένες αγορές που έχουν ανάγκη εκσυγχρονισμού και (3) ως οικονομικούς θεσμούς, επιφορτισμένους με την παραγωγή ανθρώπινου κεφαλαίου στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (De Lissovoy & Cedillo, 2016:1).

Οι απόψεις των νεοφιλελεύθερων για την εκπαίδευση συμφωνούν στην παροχή ενός *minimum* υποχρεωτικής εκπαίδευσης - δημόσια χρηματοδοτούμενης -, ώστε το άτομο να εκτίθεται σε όσο το δυνατόν λιγότερους κινδύνους, αλλά και να μοιράζεται μια κοινή βάση γνώσεων και ιδεών με τους συμπολίτες του. Είναι κατηγορηματικοί, όμως, ότι στο μεταύποχρεωτικό επίπεδο η εκπαίδευση θα πρέπει να ανήκει στην ιδιωτική πρωτοβουλία και να είναι επ' αμοιβή, καθώς αποτελεί, ή οφείλει να αποτελεί, επένδυση που επιλέγουν τα άτομα προκειμένου να αποκομίσουν μελλοντικά οφέλη. Όσον αφορά το ζήτημα της πιθανής ανισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών που πιθανόν να προκύψει από μια ιδιωτικοποιημένη ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, ο Φρίντμαν πρότεινε την παροχή κουπονιών - *vouchers* - από το κράτος,

τα οποία όμως θα ξεπληρώνονται από τους μελλοντικούς επαγγελματίες (Σταμέλος κ.ά, 2015:53).

Για τους Hill & Kumar (2009) η αναδιάρθρωση των σχολικών και εκπαιδευτικών συστημάτων παγκοσμίως είναι μέρος της ιδεολογικής και πολιτικής επίθεσης του νεοφιλελεύθερου κεφαλαίου. Στην ίδια κατεύθυνση, η Nikolakaki (2021:239) υποστηρίζει πως ο στόχος των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στην εκπαίδευση από την πλευρά της άρχουσας τάξης είναι να διατηρήσει την ιδεολογική, πολιτιστική και οικονομική ηγεμονία της, δημιουργώντας τον κατάλληλο για την οικονομία εργάτη, ενώ παράλληλα αποκομίζει κέρδη από την εκπαίδευση, την οποία αντιμετωπίζει σαν μια «επιχείρηση». Όταν οι αρχές της νεοφιλελεύθερης αγοράς εφαρμόζονται στην εκπαίδευση, γονείς και μαθητές γίνονται αγοραστές ή καταναλωτές και η εκπαίδευση και κατ' επέκταση οι εκπαιδευτές γίνονται προϊόντα και παρεχόμενες υπηρεσίες (Dunn, 2017:5).

Για τους νεοφιλελεύθερους, η εκπαίδευση συνδέεται στενά με τις προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης και ως εκ τούτου κρίνεται κάτι παραπάνω από αναγκαία η εισαγωγή των αρχών της αγοράς και της επιχειρηματικότητας στις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος. Το κύριο ενδιαφέρον πλέον θα περιστραφεί γύρω από την αξία του ανταγωνισμού τόσο των μαθητών, όσο και των σχολικών μονάδων μεταξύ τους, ως προϋπόθεση για την άνοδο των εκπαιδευτικών επιπέδων, της στροφής των εκπαιδευτικών πρακτικών στις ανάγκες του παγκόσμιου οικονομικού ανταγωνισμού και της προώθησης της «γονικής επιλογής» σχολείου μέσα από τη δημιουργία σχολικών αγορών (ό.π., σελ. 188).

Όσον αφορά το μαθητικό πληθυσμό και την οργάνωση των προγραμμάτων σπουδών, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα επίπεδα προσωπικής αποτελεσματικότητας, μέσα από μετρήσιμα σχολικά αποτελέσματα, και ευελιξίας σε σχέση με τις ανάγκες των αγορών και τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η εκπαίδευση οφείλει να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του διεθνούς οικονομικού ανταγωνισμού και στην καλλιέργεια των αναγκαίων εργασιακών δεξιοτήτων, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τις προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης. Η προετοιμασία για τον «κόσμο της εργασίας» θα τεθεί στον πυρήνα του εκπαιδευτικού συστήματος, με τη νέα εργαλειακή αντίληψη για την εκπαίδευση να νομιμοποιείται με αποκλειστική αναφορά στη λογική της αγοράς και των επιχειρηματικών αναγκών (Καλημερίδης, 2006:190 - 192).

Επιπλέον, οι πιθανές μελλοντικές οικονομικές ευκαιρίες, πάντοτε σε σχέση με την εκπαιδευτική απόδοση, θα μετατοπίσουν τα αίτια της κρίσης στην απασχόληση από το επίπεδο των κοινωνικών/παραγωγικών σχέσεων στους ίδιους τους μαθητές και το σχολείο. Ο διαχωρισμός με βάση την επίτευξη συγκεκριμένων και μετρήσιμων εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων των μαθητών και των σχολείων τους, όπως και η κατάδειξη της «ανωτερότητας» κάποιων έναντι των υπολοίπων, νομιμοποιεί στην πράξη την ανισότητα τόσο στο σχολείο, όσο και στην κοινωνία, ενώ την ίδια στιγμή απομακρύνει την ανάληψη οποιασδήποτε δημόσιας ευθύνης για το χαρακτήρα της μελλοντικής απασχόλησης, μεταθέτοντας την όποια αποτυχία στους νέους και τους εκπαιδευτικούς τους. Ταυτόχρονα, η σύνδεση εκπαίδευσης και οικονομικής ανταγωνιστικότητας θα πραγματοποιηθεί σε συνθήκες μείωσης των δημόσιων εκπαιδευτικών δαπανών και μετατόπισης των ευθυνών για την ανάπτυξη των «αναγκαίων» δεξιοτήτων στο ίδιο το άτομο, το οποίο θα πρέπει να αποκτήσει το ήθος της αυτοβελτίωσης και την αναγκαία ανταγωνιστική ηθική, προκειμένου να επιβιώσει σε συνθήκες γενικευμένης εργασιακής ανασφάλειας (ό.π., σελ. 191).

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο ρόλος και ο επαγγελματισμός των εκπαιδευτικών, που μεταπολεμικά θεωρούνταν ως φορείς του «δημοσίου συμφέροντος» και της κοινωνικής ευημερίας, θα αμφισβητηθεί (ό.π., σελ. 188 - 189). Οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, ειδικά στην περίπτωση των εκπαιδευτικών, θα οδηγήσουν σε πολλαπλασιασμό των διαδικασιών αναθεώρησης και αξιολόγησης, εντός των οποίων δίνεται σημαντική έμφαση στην αυτοαξιολόγηση. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε μια γενικευμένη κατάσταση άγχους, καθώς οι δεξιότητες και οι γνώσεις των δασκάλων «ανακρίνονται» ακατάπαυστα. Με αυτόν τον τρόπο, η ευρύτερη κοινωνική και οικονομική επισφάλεια που χαρακτηρίζει τη ζωή στη νεοφιλελεύθερη εποχή εκφράζεται με την αυξανόμενη ανασφάλεια για τους εκπαιδευτικούς, σε ζητήματα που σχετίζονται με τη συνέχιση της απασχόλησης και την επαγγελματική τους επάρκεια (De Lissouy & Cedillo, 2016:3).

Προφανώς, απόψεις όπως αυτές του Freire (2005:62,69) για το ρόλο της εκπαίδευσης ως μοχλού κοινωνικού μετασχηματισμού ή για την καθοριστική σημασία των εκπαιδευτικών, που με υπευθυνότητα, επιστημονική προετοιμασία και μεράκι για διδασκαλία, με σοβαρότητα και μαρτυρία στον αγώνα ενάντια στην αδικία, μπορούν να συμβάλλουν στη σταδιακή μετατροπή των μαθητών σε ισχυρές παρουσίες στον κόσμο, απέχουν μακράν από την αντίστοιχη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση. Οι ισχυρές παρουσίες όχι μόνο περιτεύουν, αλλά μπορεί να αποβούν και επικίνδυνες για τη διαρκή αναπαραγωγή του συστήματος. Το ενδιαφέρον

επικεντρώνεται αποκλειστικά στην προετοιμασία και παραγωγή του κατάλληλου για τις ανάγκες της αγοράς εργατικού δυναμικού.

Η νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης απαιτεί ουσιαστικές αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης, διοίκησης, ελέγχου και χρηματοδότησης των εκπαιδευτικών συστημάτων. Το δημόσιο σχολείο - όπως εν γένει οι δημόσιες υπηρεσίες, που αντιμετωπίζονται ως μονοπωλιακοί φορείς παροχής υπηρεσιών - θα βρεθεί στο στόχαστρο της νεοφιλελεύθερης κριτικής. Η δεσπόζουσα θέση των κρατικών φορέων θεωρείται ότι στερεί στους χρήστες των δημοσίων υπηρεσιών τη δυνατότητα να ασκήσουν το αναφαίρετο δικαίωμα της καταναλωτικής «επιλογής». Αυτό στην περίπτωση του δημόσιου σχολείου, για τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη, έχει ως αποτέλεσμα την κατασπατάληση δημοσίων πόρων, την υποβάθμιση της εκπαιδευτικής ποιότητας, την επιβολή μιας καταπιεστικής ομοιομορφίας και τη διαιώνιση της εκπαιδευτικής μετριότητας, καθώς δεν υπάρχουν ουσιαστικά κίνητρα για την άνοδο των εκπαιδευτικών επιπέδων (Καλημερίδης, 2006:192 - 193).

Εν κατακλείδι, για τον Καλημερίδη (ό.π., σελ. 200 - 201) οι γενικές τάσεις της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης του σχολείου, ήδη από τη δεκαετία του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90, συμπυκνώνονται στα εξής:

1) Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση συνδέεται πιο άμεσα με την οικονομία και πιο συγκεκριμένα με την προετοιμασία της εργατικής δύναμης και τη συμβολή των εκπαιδευτικών διαδικασιών στην ενίσχυση της οικονομικής θέσης διακριτών εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, στα πλαίσια της συνολικής εντατικοποίησης του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, που αποτυπώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του '70 και μετά.

2) Η εκπαιδευτική αλλαγή πραγματοποιείται σε συνθήκες μείωσης των εκπαιδευτικών δαπανών, εκτεταμένης κριτικής απέναντι στους εκπαιδευτικούς και μετατόπισης των ευθυνών για την ανεργία, την υποαπασχόληση και την «απειθαρχία» στα ίδια τα σχολεία.

3) Οι αλλαγές στη διοίκηση και στον έλεγχο των εκπαιδευτικών συστημάτων, στην κατεύθυνση της επιβολής των αρχών της αγοράς και του ανταγωνισμού στις εκπαιδευτικές δομές, μαζί με τις πολιτικές της «σχολικής επιλογής», αποτελούν βασικό στοιχείο των προωθούμενων αλλαγών.

4) Οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες δεν θα πρέπει να γίνονται κατανοητές πλέον ως κρατικά μονοπώλια που παρέχουν ένα δημόσιο αγαθό, αλλά αντίθετα θεωρείται ότι

θα πρέπει να ανταγωνιστούν να προσελκύσουν «πελάτες» και γι' αυτό το λόγο η κρατική χρηματοδότηση θα πρέπει να ακολουθεί την υψηλή απόδοση.

5) Αποτυπώνεται μια ιδιαίτερη έμφαση στην ανταποδοτικότητα, τα επίπεδα και την αυστηρή αξιολόγηση, τόσο των μαθητών όσο και των εκπαιδευτικών και των ίδιων των σχολικών μονάδων, που συνοδεύεται από την ενίσχυση του κεντρικού ελέγχου της εκπαίδευσης και από τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων των εκπαιδευτικών και των οργανώσεών τους.

6) Παρατηρείται μια γενική υποχώρηση των προοδευτικών παιδαγωγικών ιδεολογιών, του επίσημου ενδιαφέροντος για τους κοινωνικούς καθορισμούς της εκπαιδευτικής απόδοσης και της ανάπτυξης κοινών ή ενιαίων μορφών σχολείου, προς όφελος θεωριών που δίνουν έμφαση είτε στη διοίκηση και τα θεσμικά χαρακτηριστικά του σχολείου είτε στην ευθύνη του ίδιου του ατόμου για τη σχολική επιτυχία, ενώ οι μορφές σχολικής αναδιοργάνωσης, που προτείνονται, ενισχύουν τη σχολική διαφοροποίηση και πολυτυπία και συνδέονται με την προσπάθεια προώθησης της «γονικής επιλογής σχολείου».

7) Παρατηρείται μια στροφή, προς παραδοσιακές μορφές διδασκαλίας, μια έμφαση στην εκμάθηση «επαγγελματικά χρήσιμων δεξιοτήτων» και, παράλληλα, ενισχύεται η ταξινόμηση και περιχάραξη της σχολικής γνώσης, στα πλαίσια μιας γενικότερης ενίσχυσης των κοινωνικών διαχωρισμών και ορίων.

8) Το ευρύτερο πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα, που διαμορφώνει το πεδίο της εκπαιδευτικής αντιπαράθεσης, διέπεται από τις αρχές της αγοράς, του ατομικού συμφέροντος και της προσωπικής ευελιξίας, σε σχέση με τις ανάγκες της παραγωγής από τη μια και από την έμφαση στην ιεραρχία, στο κύρος των παραδοσιακών μορφών εξουσίας, στην πειθαρχία και στα «ακαδημαϊκά» κριτήρια επίτευξης, από την άλλη.

3.2 Γονική επιλογή - Σχολική επιλογή

Το δικαίωμα της καταναλωτικής «επιλογής», στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής, με όρους λειτουργίας των αγορών - εν προκειμένω των σχολικών αγορών -, θα λάβει σάρκα και οστά και θα νομιμοποιηθεί μέσα από το δικαίωμα του γονέα, που ενδιαφέρεται να εξασφαλίσει την εκπαίδευση του παιδιού του, κάνοντας τις κατάλληλες προς το σκοπό αυτό επιλογές. Η νεοφιλελεύθερη πολιτική στο σχολείο μπορεί να ειπωθεί ως ένα σύνολο «μεταρρυθμίσεων της επιλογής», των οποίων το κύριο χαρακτηριστικό είναι η «γονική επιλογή» Πλέον, η εκπαιδευτική πολιτική μετατοπίζεται από το πεδίο της δημόσιας ευθύνης, που

μεταπολεμικά εκφραζόταν μέσω της ανάπτυξης ενός κοινού μαζικού σχολείου, στην μετά από πληροφόρηση επιλογή, στην ατομική πρωτοβουλία και στον ανταγωνισμό, με σκοπό τη μεγιστοποίηση των ατομικών κερδών από την εκπαίδευση (ό.π., σελ. 193 - 194).

Η έμφαση στον πληροφορημένο γονέα συνοδεύεται και από την ιδέα ενός «αποτελεσματικού», με ενισχυμένη «διοικητική αυτονομία» σχολείου, το οποίο θα ανταποκρίνεται με επάρκεια στις απαιτήσεις των γονέων, θα ανταγωνίζεται με τα άλλα σχολεία, με σκοπό την προσέλκυση μαθητών και τη βελτίωση των εκπαιδευτικών επιπέδων και θα συμβάλλει στη μεγιστοποίηση της εκπαιδευτικής απόδοσης σε καθορισμένα κριτήρια αποτελεσματικότητας. Η δομική αυτή αλλαγή προϋποθέτει παράλληλα και μια σειρά αλλαγών στο εσωτερικό του ίδιου του σχολείου, το οποίο θα πρέπει αυξανόμενα να λειτουργεί ως μια ιδεατή επιχειρηματική μονάδα στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής αγοράς (ό.π., σελ. 193).

Η έμφαση του νεοφιλελευθερισμού στην εισαγωγή των όρων της αγοράς στο πεδίο του εκπαιδευτικού συστήματος, μεταφράζεται, σε πρακτικό επίπεδο στη δυνατότητα, τουλάχιστον θεωρητικά, της «επιλογής» σχολείου από τους γονείς, στην ανάπτυξη διαφορετικών ή ειδικευμένων τύπων σχολείων, με επιλεκτικό χαρακτήρα, κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στην κατά κεφαλή διάθεση των πιστώσεων και ευρύτερα στην υιοθέτηση ανταγωνιστικών μορφών χρηματοδότησης, στην ενίσχυση της διοικητικής και διαχειριστικής αυτονομίας των σχολείων και στην ανάπτυξη επιχειρηματικών μορφών διοίκησης των σχολικών μονάδων, αλλαγές που ενισχύουν τις ανταγωνιστικές διαδικασίες, τόσο μεταξύ διαφορετικών σχολείων, όσο και στο εσωτερικό των ίδιων των σχολικών μονάδων, ενισχύοντας την ταξική διαστρωμάτωση στο πεδίο του σχολείου και δημιουργώντας έντονα ανταγωνιστικές δομές κοινωνικής κινητικότητας που διευρύνουν τα μορφωτικά προνόμια συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων (ό.π., σελ. 194 - 195).

Με βάση και την προηγούμενη αναφορά μας, στην παρούσα εργασία, για την τελευταία παρέμβαση του Φρίντμαν, με αφορμή τις τραγικές επιπτώσεις από την επέλαση του τυφώνα Κατρίνα (2005) στη Νέα Ορλεάνη των ΗΠΑ, έχουμε την αίσθηση ότι δεν θα εκπλαγεί κάποιος αν αναφέρουμε ότι εισηγητής της ιδέας της επιλογής, στην προσανατολισμένη στην αγορά εκπαίδευση, ήταν και πάλι ο συγκεκριμένος Αμερικανός οικονομολόγος (Nikolakaki, 2021:269).

Σε ηλικία 93 ετών ο Φρίντμαν διέβλεψε στα συντρίμια της πλημμυρισμένης Νέας Ορλεάνης την ευκαιρία για τη ριζική μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού

συστήματος των ΗΠΑ. Η ιδέα του Φρίντμαν ήταν, αντί να δαπανήσει η κυβέρνηση ένα μέρος από τα δισεκατομμύρια δολάρια της χρηματικής βοήθειας προς τους πληγέντες για την ανοικοδόμηση και τη βελτίωση του υπάρχοντος συστήματος δημόσιας παιδείας στην πληγείσα Νέα Ορλεάνη, να εφοδιάσει τις οικογένειες με κουπόνια με τα οποία τα παιδιά θα μπορούσαν να πηγαίνουν σε ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, ώστε με τον τρόπο αυτό να επιδοτηθούν από το κράτος. Ο Φρίντμαν επέμενε ότι αυτή η θεμελιώδης αλλαγή δεν θα έπρεπε να αποτελεί μια προσωρινή λύση αλλά μια μόνιμη μεταρρύθμιση. Το αποτέλεσμα, με τη στήριξη της κυβέρνησης του Τζορτζ Μπους, ήταν να μετατραπούν τα σχολεία της Νέας Ορλεάνης σε «επιδοτούμενα σχολεία», δηλαδή σε εκπαιδευτικά ιδρύματα που θα επιχορηγούνταν από το δημόσιο, αλλά θα διευθύνονταν από νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου σύμφωνα με τους δικούς τους κανόνες. Για τους Αφροαμερικανούς γονείς τα επιδοτούμενα σχολεία αντιμετωπίζονται ως μέσο για να ανατραπούν οι κατακτήσεις του κινήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι οποίες διασφάλιζαν το ίδιο επίπεδο παιδείας για όλα τα παιδιά (Klein, 2010:17 - 18).

Το αποτέλεσμα ήταν μέσα σε δεκαεννέα μήνες, και με τους περισσότερους από τους φτωχούς κατοίκους της πόλης ακόμη εξόριστους, το σύστημα δημόσιας παιδείας να αντικατασταθεί σχεδόν ολοκληρωτικά από επιδοτούμενα ιδιωτικά σχολεία, η συλλογική σύμβαση των δασκάλων της Νέας Ορλεάνης, οι οποίοι διέθεταν ισχυρό συνδικάτο, να γίνει κουρελόχαρτο και τα μέλη του συνδικάτου να απολυθούν, ενώ κάποιοι από τους νεαρότερους δασκάλους προσλήφθηκαν με μειωμένους μισθούς από τα επιδοτούμενα ιδιωτικά σχολεία (ό.π., σελ. 18). Ο τυφώνας Κατρίνα παραγματοποίησε «μέσα σε μια μέρα ... ό,τι οι μεταρρυθμίσεις του σχολικού συστήματος της Λουζιάννα δεν είχαν καταφέρει έπειτα από πολλά χρόνια προσπαθειών»²².

3.3 Σχολική αποτελεσματικότητα

Η επικράτηση των νεοφιλελεύθερων δοξασιών στην εκπαίδευση συνδέεται με την κυριαρχία της σχολικής αποτελεσματικότητας.

Οι σχολικές μονάδες αντιμετωπίζονται με όρους αγοράς. Τα σχολεία, ανάλογα με την επίτευξη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων, διακρίνονται σε «αποτελεσματικά» και μη. Η πιο συχνή υπόθεση είναι ότι ένα καλός σχολικός μάνατζερ με μια ισχυρή ομάδα εκπαιδευτικών μπορούν να δημιουργήσουν

²² Newmark, K., De Rugy, V. (χ.η). *Hope after Katrina*. Ανακτήθηκε 23 Νοεμβρίου, 2022, από <https://www.educationnext.org/hope-after-katrina/>

«αποτελεσματικά σχολεία και σχολικές τάξεις», ανεξάρτητα από τις υλικές και δομικές συνθήκες, στις οποίες οι ίδιοι εργάζονται. Αυτό που κυρίως χρειάζονται είναι η σωστή επικέντρωση στους οργανωτικούς παράγοντες του σχολείου, όπως η σχολική ηγεσία (leadership) και η κατάλληλη επιχειρησιακή διαχείριση (management), ο έλεγχος της ακαδημαϊκής προόδου, ο σαφής προσδιορισμός των καθηκόντων των εκπαιδευτικών, η δημιουργία κατάλληλων κινήτρων για την άνοδο των επιπέδων, η ανάπτυξη μιας ανταγωνιστικής κουλτούρας στο σχολείο, που θα στοχεύει στη συνεχή βελτίωση της απόδοσής του και η τοποθέτηση ξεκάθαρων και μετρήσιμων κριτηρίων επίτευξης (Καλημερίδης, 2006:197-198).

Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των δημόσιων σχολείων στις ΗΠΑ και οι αντίστοιχες επιπτώσεις από την εφαρμογή επιθετικών μοντέλων σχολικής διαχείρισης. Στην περίπτωση που αυτά αποτυγχάνουν να σημειώσουν «επαρκή ετήσια πρόοδο» [Adequate Yearly Progress (AYP)] για πέντε (5) χρόνια, υπό την έννοια ότι αποτυγχάνουν να παράξουν υψηλές αποδόσεις με τη μορφή επιτυχίας των μαθητών, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης δομικής προσαρμογής, σύμφωνα με τους De Lissonoy & Cedillo (2016:2), αντιμετωπίζουν τις εξής επιπτώσεις: διάλυση των παραδοσιακών μορφών σχολικής διακυβέρνησης, επιβολή συστημάτων αμοιβών βάσει αξιολόγησης για τους εκπαιδευτικούς, αυξημένη επιτήρηση, μειωμένη προστασία των εργαζομένων, απολύσεις εκπαιδευτικών και κλείσιμο σχολείων.

Εύκολα μπορούμε να εικάσουμε τις επιπτώσεις αυτών των πολιτικών για τα παιδιά των κοινωνικά ασθενέστερες τάξεων.

3.4 Εκπαίδευση και ατομική υπευθυνότητα

Για τους κλασικούς οικονομολόγους η σημασία της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη είναι καθοριστική. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Jean Claude Paye, πρώην Γενικού Γραμματέα του ΟΟΣΑ, το 1988, ο οποίος υποστήριξε ότι η εκπαίδευση κρατά το κλειδί και καθορίζει τις μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές προόδου κάθε χώρας στον παγκόσμιο ανταγωνισμό. Ένας πληθυσμός με υψηλή εκπαίδευση και εξειδίκευση παρέχει σε μια χώρα το συγκριτικό πλεονέκτημα προσέλκυσης ξένων επενδύσεων και κεφαλαιακών ροών, απαραίτητων για την οικονομική ανάπτυξη, οι οποίες γίνονται ακόμη μεγαλύτερες, καθώς οι προτιμήσεις του κεφαλαίου μετατοπίζονται προς υπηρεσίες και βιομηχανίες έντασης γνώσης (Lee & McBride, 2007:63).

Στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, η αναδιατύπωση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής, με όρους αγοράς, φαντάζεται τα δημόσια σχολεία, τους μαθητές

και τη γνώση σαν ιδιωτικές επιχειρήσεις, καταναλωτές και προϊόντα αντίστοιχα (Saltman, 2014).

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία στοχεύει στο να αναδείξει το εταιρικό μοντέλο ως το μόνο βιώσιμο σχέδιο για την εκπαίδευση, θεσπίζοντας πρακτικές που επιβάλλουν την πειθαρχία της αγοράς στις καθημερινές πτυχές της εκπαίδευσης και προσανατολίζοντας τις κοινωνικές σχέσεις στα σχολεία γύρω από την ατομική υπευθυνότητα και την οικονομική ανταγωνιστικότητα.

Για την επικρατούσα κοινή λογική του νεοφιλελευθερισμού, τα άτομα, ως ελεύθεροι άνθρωποι, είναι υπεύθυνα να διασφαλίσουν την ευημερία τους κάνοντας καλές επιλογές, αναπτύσσοντας εμπορεύσιμες δεξιότητες και ανταγωνιζόμενα για τη συσσώρευση προσωπικών πόρων και περιουσίας (De Lissoyoy & Cedillo, 2016:2), μια οπτική που παραπέμπει ευθέως στη θεωρία που αντιμετωπίζει την εργατική δύναμη ως ανθρώπινο κεφάλαιο για τις επιχειρήσεις (θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου), υπό την έννοια ότι ένα υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης οδηγεί σε αύξηση της οικονομικής παραγωγικότητας και σε υψηλότερο εισόδημα καθόλη τη διάρκεια της ζωής (Nikolakaki, 2021:240, 244) · αν και έστω επιγραμματικά, αξίζει να αναφέρουμε ότι όπως στην περίπτωση των «φυσικών πόρων» εμπεριέχεται μια περιφρόνηση για το περιβάλλον, αντίστοιχα η θεώρηση των ανθρώπων ως «πόρων» ή «ανθρώπινου κεφαλαίου» αναιρεί την ατομική τους ύπαρξη και τους καταβιβάζει στο επίπεδο του αναπαραγωγικού πληθυσμού (ό.π., σελ. 122).

Ωστόσο, οι επιπτώσεις της αναδιατύπωσης του ρόλου της εκπαίδευσης με την έννοια της παραγωγής ανθρώπινου κεφαλαίου είναι σημαντικές. Όχι μόνο η μάθηση επαναπροσδιορίζεται ως συσσώρευση γνώσεων σε αντίθεση με την έρευνα, αλλά επιπλέον οι μαθητές είναι υπεύθυνοι για τη διαχείριση και τη βελτιστοποίηση του αναπτυσσόμενου χαρτοφυλακίου δεξιοτήτων τους. Η εκπαίδευση με αυτόν τον τρόπο συνδέεται με τη διαδικασία της υπευθυνότητας στο νεοφιλελευθερισμό, στην οποία κοινωνικοί σκοποί και προβλήματα εξατομικεύονται. Με τον τρόπο αυτό ενσωματώνεται βαθιά μια επιχειρηματική σχέση στη μαθησιακή διαδικασία, μια σχέση που πρέπει να διατηρηθεί πέρα από το ίδιο το σχολείο, καθώς η επαγγελματική ζωή απαιτεί ολοένα και περισσότερο συνεχή μάθηση με τη μορφή επένδυσης στο απόθεμα δεξιοτήτων του καθενός, δηλαδή στο δικό του ανθρώπινο κεφάλαιο (De Lissoyoy & Cedillo, 2016:4).

Η διαδικασία, ωστόσο, αυτή από τη φύση της εντείνει υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ των μαθητών. Στα σχολεία που εξυπηρετούν εύπορες κοινότητες, στις οποίες

το πλούσιο αναλυτικό πρόγραμμα συνοδεύεται από μια επίσης πλούσια σειρά εξωσχολικών δραστηριοτήτων, το επιχειρηματικό πνεύμα που οι μαθητές καλούνται να εσωτερικεύσουν τους βοηθά να εμπορεύονται το ακαδημαϊκό κεφάλαιο που αποκτούν στο σχολείο κατά τη μετάβασή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Από την άλλη, για όσους φοιτούν σε σχολεία κοινοτήτων με χαμηλό εισόδημα, υπάρχουν λιγότερες ευκαιρίες για την απόκτηση δεξιοτήτων και εμπειριών υψηλού επιπέδου, και έτσι η ταύτιση των μαθητών με το επιχειρηματικό ήθος του νεοφιλελευθερισμού μπορεί να αποβεί προβληματική. Σε αυτήν την περίπτωση, η ηθική παιδαγωγική του νεοφιλελευθερισμού γενικά κατασκευάζει τους μαθητές αυτούς ως υπεύθυνους για τη δική τους περιθωριοποίηση (ό.π., σελ. 4).

3.5 Η εκπαιδευτική αποκέντρωση

Η αξιακή φαρέτρα του νεοφιλελευθερισμού απαιτεί στην πραγματικότητα ένα ενεργό κράτος που όχι μόνο επενδύει σε μεγάλο βαθμό στην εκπαίδευση, αλλά και κατευθύνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης προς τις ανάγκες της αγοράς.

Παρατηρούμε, ωστόσο, την εξής αντίφαση. Ενώ το παγκόσμιο κεφάλαιο απαιτεί καλύτερη εκπαίδευση, για την παραγωγή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού που θα καλύπτει τις ανάγκες των πολυεθνικών επιχειρήσεων, την ίδια στιγμή υποστηρίζει χαμηλότερες δημόσιες δαπάνες για την επίτευξή του. Βεβαίως, αυτή η φαινομενική αντίφαση εξαλείφεται όταν τα προβλήματα της εκπαίδευσης εξετάζονται μέσα από το πρίσμα της ιδεολογίας της αγοράς. Υπό αυτή την οπτική γωνία, η δημόσια γραφειοκρατία θεωρείται το κύριο εμπόδιο στην αποτελεσματικότητα και τις επιδόσεις στην υλοποίηση της πολιτικής, επειδή είναι πολύ μακρινή από τοπικούς χρήστες, τείνει να είναι μονοπώλιο και δεν έχει τον ανταγωνισμό που απαιτείται για την προώθηση της αποτελεσματικότητας και της ποιότητας. Ως αποτέλεσμα, η δημόσια γραφειοκρατία τείνει να σπαταλά πόρους και να παράγει εκπαίδευση κακής ποιότητας. Με την αποκέντρωση της διαχείρισης της σχολικής εκπαίδευσης - η εκπαιδευτική αποκέντρωση εμφανίζεται ως άλλη μια σημαντική νεοφιλελεύθερη μεταρρύθμιση -, τον περιορισμό του ρόλου του κράτους και την αύξηση του επιπέδου του ανταγωνισμού, η ιδεολογία της αγοράς υποδηλώνει ότι είναι δυνατό να επιτευχθούν μεγαλύτερα κέρδη στην αποτελεσματικότητα, στην παροχή υπηρεσιών κόστους-αποτελέσματος, και ταυτόχρονα στην προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων και οικονομικών πόρων (McNamara, 2007: 64).

Επιπλέον, έχουμε τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τρεις νεοφιλελεύθερες προτιμήσεις στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Κατά πρώτον, είναι σαφές ότι η

ιδεολογία της αγοράς προτιμά τα εκπαιδευτικά συστήματα που δεν καταναλώνουν μεγάλο μέρος των δημόσιων οικονομικών. Ενώ οι ανάγκες του κεφαλαίου απαιτούν επενδύσεις των κυβερνήσεων στην εκπαίδευση και τις υποδομές, η αγορά εκφράζει μία σαφή προτίμηση στον περιορισμό των δημοσίων δαπανών από πλευράς κρατών, στην παροχή φορολογικών ελαφρύνσεων και στο άνοιγμα καναλιών για ιδιωτικές επενδυτικές ευκαιρίες. Δεύτερον, η ιδεολογία της αγοράς προτιμά οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες να παρέχονται από τοπικούς διαχειριστές και είναι ριζικά αντίθετη στην κεντρική γραφειοκρατία. Μολονότι προτιμά ένα αποτελεσματικό κράτος που μπορεί να καθοδηγήσει την εκπαίδευση προς τους σκοπούς της αγοράς, ωστόσο προτιμά ο ρόλος του κράτους να είναι περιορισμένος. Τέλος, η ιδεολογία της αγοράς προτιμά τα εκπαιδευτικά συστήματα που προάγουν την αποτελεσματικότητα μέσω μεγαλύτερου ανταγωνισμού σε επίπεδο σχολείου. Ως δυνατότητα πολιτικής, αυτή η προτίμηση μπορεί να έχει τη μορφή τελών χρήστη ή σχολικών κουπονιών (ό.π., σελ. 64).

3.6 Εκπαίδευση και κινητικότητα

Για τον Wise (2015:28) μία από τις κύριες μηχανές του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού είναι η φθηνή εργασία, η μείωση του κόστους εργασίας με κάθε μέσο, και η εκμετάλλευση της υπερπροσφοράς εργασίας, που αντικατοπτρίζεται στα αυξανόμενα επίπεδα ανεργίας παγκοσμίως.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO), ο αριθμός των εργαζομένων σε συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας ανήλθε σε 1.530.000.000 το 2009, ενώ 630 εκατομμύρια ελάμβαναν μισθό μικρότερο από 1,25 δολάρια ανά ημέρα. Με άλλα λόγια, βρίσκονταν σε κατάσταση ακραίας φτώχειας (ό.π., σελ. 29).

Η κατάσταση αυτή οδηγεί σε αυξανόμενες πιέσεις για εσωτερική και/ή διεθνή μετανάστευση υπό συνθήκες ακραίας ευπάθειας. Με την έλευση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού υπήρξε μια αναδιάρθρωση της παγκόσμιας εργατικής τάξης, με τα εξής χαρακτηριστικά:

- 1) τη δημιουργία ενός διασκορπισμένου και εύαλωτου προλεταριάτου, προσκολλημένου στα παγκόσμια δίκτυα μονοπωλιακού κεφαλαίου. Η αναδιάρθρωση των αγορών εργασίας διαλύει δομές προστασίας της εργασίας και επιβάλλει μια «νέα εργασιακή κουλτούρα», που βασίζεται στην ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη και την προώθηση των επενδύσεων, δημιουργώντας παράλληλα ένα καθεστώς εργασιακής ανασφάλειας, που χαρακτηρίζεται από ευελιξία και επισφάλεια. Η εξωτερίκευση εργασιών (outsourcing) ξεχωρίζει ως η κύρια στρατηγική διαχείρισης, μειώνοντας το

κόστος εργασίας και δημιουργώντας μια μόνιμη απειλή απόλυσης. Οι επιχειρηματικές απαιτήσεις οδηγούν σε ένα νέο προφίλ εργασίας: νέοι εργαζόμενοι χωρίς συνδικαλιστική εμπειρία και πρόθυμοι να εργάζονται σε συνθήκες ανασφάλειας και κακής αμοιβής. Το νέο προλεταριάτο είναι αναγκασμένο να υποβληθεί σε υψηλά επίπεδα εκμετάλλευσης για να έχει πρόσβαση σε κάποια πηγή εισοδήματος.

- 2) Ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός έχει επιταχύνει τους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού και στέρησης. Το πιο εμφανές αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός υπερπληθυσμού που δεν έχει μέσα βιοπορισμού και του οποίου η διαβίωση βρίσκεται σε κίνδυνο. Αυτές οι κοινωνικές ομάδες αναγκάζονται να μεταναστεύσουν στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό για να έχουν πρόσβαση σε μια πηγή εισοδήματος. Η μετανάστευση σε αυτό το πλαίσιο απέχει πολύ από το να είναι ελεύθερη επιλογή. Είναι, μάλλον, επιτακτική ανάγκη. Ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών υποκειμένων αναγκάζεται να μετακινηθεί από τους τόπους καταγωγής τους: αγρότες που στερούνται γης ή αδυνατούν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, άνεργοι ή κακοπληρωμένοι εργαζόμενοι, νέοι χωρίς προσδοκίες απασχόλησης, επαγγελματίες χωρίς πρόσβαση στην κοινωνική κινητικότητα, γυναίκες που δεν έχουν πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ειδικευμένοι εργάτες με λίγες ή καθόλου ευκαιρίες για εργασία και εισόδημα. Οι συνθήκες τοποθέτησης όσων αναγκάζονται να μεταναστεύσουν είναι δυσμενέστερες σε σχέση με τους γηγενείς εργάτες. Με παράτυπο μεταναστευτικό καθεστώς γίνονται υπο - προλεταριάτο που υπόκειται σε κοινωνικό αποκλεισμό, μισθολογικές διακρίσεις, χωρίς κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα, αντιμετωπίζοντας την ίδια στιγμή ζητήματα ιθαγένειας. Αυτό το τεράστιο σώμα εργαζομένων αντιμετωπίζει ανασφάλεια, ευπάθεια και σημαντικούς κινδύνους· ως προλεταριακή υποτάξη υπόκειται σε συνθήκες υπερεκμετάλλευσης που παρουσιάζουν συχνά προκαπιταλιστικά χαρακτηριστικά, σε συνθήκες που ομοιάζουν με νέες μορφές σκλαβιάς.
- 3) Το εκπαιδευτικό σύστημα πιέζεται για ιδιωτικοποίηση ή, τουλάχιστον, για εμπορευματοποίηση των υπηρεσιών του. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, η διδακτική/μαθησιακή διαδικασία θεωρείται ως σχηματισμός δεξιοτήτων. Ο μαθητής πρέπει να απαρνηθεί τις ηθικές και ανθρωπιστικές ανησυχίες και να γίνει ανθρώπινο κεφάλαιο έτοιμο να εισέλθει και να ανταγωνιστεί στην αγορά εργασίας. Για το λόγο αυτό, τα προγράμματα σπουδών διαμορφώνονται σύμφωνα με τις ανάγκες των εργοδοτών και όχι σύμφωνα με τις κοινωνικές

ανάγκες. Παράλληλα, η κριτική σκέψη που αποτελεί πηγή δημιουργίας και κοινωνικής καινοτομίας αμφισβητείται και τίθεται στο περιθώριο από τις κυρίαρχες ελίτ και τα συνδεδεμένα με αυτές εταιρικά συμφέροντα (ό,π.:29-33).

Σε μια παγκοσμιοποιημένη και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας, με τις ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές να καθιστούν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα πεπερασμένη τη γνώση, ο ρόλος της εκπαίδευσης στην ενίσχυση της επαγγελματικής και γεωγραφικής κινητικότητας αποδεικνύεται καθοριστικός.

Το παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι το πλέον χαρακτηριστικό. Για τον κυρίαρχο λόγο, απαιτείται μεγαλύτερη εκπαιδευτική και επαγγελματική κινητικότητα σε επίπεδο ΕΕ, προκειμένου να εναρμονιστούν οι τάσεις της προσφοράς και ζήτησης και να επιτευχθεί ο στόχος της Ευρώπης για περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας. Κάτω από την ίδια οπτική η εκπαιδευτική και επαγγελματική κινητικότητα επιδρούν ευεργετικά και σε ατομικό επίπεδο, καθώς οι εκπαιδευόμενοι και εργαζόμενοι που είναι εξοικειωμένοι με την κινητικότητα τείνουν να είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για να αντιμετωπίσουν τις διαρκείς αλλαγές στο χώρο της απασχόλησης. Η εκπαιδευτική και επαγγελματική κινητικότητα μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων και γνώσεων, να αυξήσει την επαγγελματική ικανοποίηση καθώς και να βελτιώσει την απασχολησιμότητα²³.

Στην κατεύθυνση αυτή τα Εθνικά Πλαίσια Προσόντων (NQFs), το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Επαγγελματικών Προσόντων (EQF), το Ευρωπαϊκό Βιβλιάριο Κατάρτισης (EUROPASS), το Ευρωπαϊκό Σύστημα Μεταφοράς και Συσώρευσης Πιστωτικών Μονάδων (ECTS) και το Ευρωπαϊκό Σύστημα Μεταφοράς Διδακτικών Μονάδων για την Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση (ECVET) αποτελούν εργαλεία, που ενισχύουν τη φοιτητική και εργασιακή κινητικότητα, καθώς ενισχύουν και διευκολύνουν:

- τη σύγκλιση, με έμφαση στην ποιοτική ενίσχυση, των επιμέρους συστημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (EEK) σε ευρωπαϊκό επίπεδο,
- την αμοιβαία αναγνώριση ακαδημαϊκών και επαγγελματικών προσόντων, υποστηρίζοντας την κινητικότητα σπουδαστών και εργαζομένων,

²³ Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. (χ.η). *Εκπαιδευτική και Επαγγελματική Κινητικότητα στην Ε.Ε. Δίκτυα & Εργαλεία*. Ανακτήθηκε 27 Νοεμβρίου, 2022, από https://clio.uniwa.gr/wp-content/uploads/sites/90/2020/11/odigos_ekpaideutikis_epaggelmatikis_kinitikotitas.pdf

- την πιστοποίηση μαθησιακών αποτελεσμάτων (γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες) ενός ατόμου τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βελτιώνοντας με τον τρόπο αυτό τις προοπτικές απασχόλησής του,
- την αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των παρόχων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ευρώπη.

3.7 Εκπαίδευση και υπερεθνικοί οργανισμοί

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, οφείλουμε μια ειδική αναφορά στο ρόλο των υπερεθνικών οργανισμών, των οποίων οι επιδιώξεις για την εκπαίδευση προωθούν τη νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία και ιδεολογία.

Μεταξύ αυτών, σύμφωνα με το Σταμέλο κ.ά (2015:55) η **Παγκόσμια Τράπεζα**, η οποία θεωρεί την εκπαίδευση ως μέσο απόκτησης από το εργατικό δυναμικό ικανοτήτων και δεξιοτήτων, που είναι αναγκαίες για την οικονομική ανάπτυξη και την επέκταση της γνώσης. Σε συνεργασία με το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα επηρεάζει προς την κατεύθυνση της ελευθερίας των αγορών και της λειτουργίας της εκπαίδευσης υπό το νεοφιλελεύθερο πρότυπο.

Σύμφωνα με τον Lauglo στο Σταμέλο κ.ά (ό.π., σελ. 55) η ιδρυματική κουλτούρα της Τράπεζας έχει επηρεαστεί από τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές θεωρίες που υποστηρίζουν την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι λογικός δρών που αναζητεί πληροφορίες, σταθμίζει οφέλη και κόστη, εμπλέκεται σε σχέσεις ανταλλαγής με άλλους μέσω των αγορών, προκειμένου να μεγιστοποιήσει τα οφέλη του. Αυτό το μοντέλο μεταφράζεται εύκολα σε μια όψη της εκπαίδευσης, όπου κυρίαρχη είναι η γνώση και η πληροφορία.

Ομοίως, για τους Samoff και Lauglo και πάλι στο Σταμέλο κ.ά (ό.π., σελ. 55) η Θεωρία του Ανθρωπίνου Κεφαλαίου (Human Capital Theory) έχει επηρεάσει τη λογική της Παγκόσμιας Τράπεζας, για την οποία η εκπαίδευση θεωρείται ως επένδυση σε μελλοντική παραγωγικότητα της εργασίας τόσο για την κοινωνία όσο και για τον άνθρωπο που εκπαιδεύεται. Ως συνέπεια, αναγνωρίζουν ότι ένα μοντέλο παραγωγής - λειτουργίας (production - function model, ανάλογο με αυτά που χρησιμοποιεί η βιομηχανία) προωθείται στην εκπαίδευση. Τα κύρια ενδιαφέροντα της Τράπεζας σε σχέση με την εκπαίδευση είναι τα κόστη και τα οφέλη. Η Παγκόσμια Τράπεζα θεωρεί ότι: α) η δημόσια χρηματοδότηση της εκπαίδευσης είναι αναποτελεσματική και ανισοτική, β) τα συγκεντρωτικά εκπαιδευτικά συστήματα επιτρέπουν μικρή ευελιξία, παράγοντας που οδηγεί στην αποτελεσματική μάθηση, γ) οι προτεραιότητες της εκπαίδευσης οφείλουν να τίθενται στη βάση οικονομικής

ανάλυσης, μέτρησης της επίδοσης και θέσπισης κριτηρίων, και δ) η ανάληψη ορισμένων από τα κόστη της εκπαίδευσης από τα νοικοκυριά είναι επιθυμητή και αποτελεσματική.

Αντίστοιχα, ο **Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ)** προωθεί μια χρηστική αντίληψη για την εκπαιδευτική διαδικασία και λειτουργία. Ήδη από το 1989 ο ΟΟΣΑ έθιξε το ζήτημα της αναντιστοιχίας, του χάσματος που ενυπήρχε μεταξύ της παρεχόμενης εκπαίδευσης και αυτής που έπρεπε να παρέχεται στη βάση των σύγχρονων αναγκών και απαιτήσεων της οικονομίας. Ταυτόχρονα, η συζήτηση γύρω από τον ΟΟΣΑ δεν θα ήταν ολοκληρωμένη χωρίς αναφορά στο **PISA** (Programme for International Student Assessment), μία κατ' ουσίαν διεθνή εκπαιδευτική έρευνα, με τεράστια απήχηση, που επαναλαμβάνεται κάθε τρία χρόνια και στόχο έχει να αξιολογήσει τα εκπαιδευτικά συστήματα παγκοσμίως, ελέγχοντας τις δεξιότητες και γνώσεις δεκαπεντάχρονων μαθητών και μαθητριών στην Κατανόηση, στα Μαθηματικά και στις Φυσικές Επιστήμες. Στο πλαίσιο του PISA συλλέγονται στοιχεία για το κοινωνικό υπόβαθρο των εξεταζομένων, όπως και για τα μοντέλα διοίκησης των σχολείων και των εκπαιδευτικών συστημάτων ανά τον κόσμο, προκειμένου να εντοπιστούν οι παράγοντες που επηρεάζουν τη μαθητική επίδοση (ό.π., σελ. 56 - 57).

Η **Γενική Συμφωνία για το Εμπόριο Υπηρεσιών [GATS (General Agreement on Trade in Services) του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ)]** προωθεί την άποψη ότι η εκπαίδευση είναι μια εμπορεύσιμη δραστηριότητα, όπως όλες οι υπόλοιπες εμπορικές δραστηριότητες, ένα καταναλωτικό αγαθό. Όπου έχει υιοθετηθεί αυτή η λογική έχουν συντελεστεί ή τείνουν να συντελεστούν τα ακόλουθα: α) η (πιθανή ολική) αποχώρηση του Κράτους από την εκπαίδευση, με τη σταδιακή μείωση της χρηματοδότησής της, β) η εναγώνια προσπάθεια εξεύρεσης πόρων από την αγορά (πώληση εκπαιδευτικών υπηρεσιών), γ) η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων των εκπαιδευτικών και η εξατομίκευση αυτής της σχέσης στη βάση ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων αποδοτικότητας (π.χ. πόσους εκπαιδευόμενους φέρνει κάποιος στην επιχείρηση, τι (εμπορεύσιμα) εκπαιδευτικά προϊόντα παράγει για την επιχείρηση κτλ.), δ) η αντιμετώπιση των εκπαιδευομένων ως πελατών που καταναλώνουν εκπαιδευτικά προϊόντα και υπηρεσίες, και ε) η δημιουργία μιας κλειστής, πλην όμως αναλώσιμης, ομάδας μάνατζερ προερχόμενων από τον ιδιωτικό τομέα, οι οποίοι διοικούν την εκπαιδευτική δομή (και όχι πια εκπαιδευτικό σύστημα) ως μια οποιαδήποτε ιδιωτική επιχείρηση (ό.π., σελ. 57 - 58).

Κεφ. 4: Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού στην εργασία

«Εκχέων αίμα ο αποστερών μισθόν μισθίου»²⁴

Σοφία Σειράχ (34:22)

«Η εργασία και η εκμετάλλευση παραμένουν οι καθοριστικοί παράγοντες των κατευθύνσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης είτε έχουμε να κάνουμε με υπολογιστές και πυρηνικά είτε με φτυάρια και υφάσματα»

Caffentzis (2012)

4.1 Κατάρρευση του κοινωνικού κράτους και επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις

Με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70 εκκινεί μια εποχή κατά την οποία τίθεται υπό αμφισβήτηση το μεταπολεμικό οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο των αναπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης, που υπήρξε το επιστέγασμα μιας μακράς πορείας προόδου, η οποία ξεκινώντας από το 19ο αιώνα έτεινε, μέσα από αντιφάσεις και παλινδρομήσεις, να πραγματώνει ιδεώδη και αξίες που έλκουν την καταγωγή τους από το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, συγκροτώντας αυτό που έχει ονομαστεί «νεωτερικότητα» (Παλαιολόγος, 2006:85).

Το μοντέλο των σύγχρονων, μεταπολεμικών δυτικών κοινωνιών που εγγυώνται μέσα από τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους ένα υψηλό επίπεδο ευημερίας και μια διευρυμένη έννοια της δημοκρατίας, η οποία εξασφάλιζε όχι μόνο ατομικά και πολιτικά, αλλά και κοινωνικά δικαιώματα για όλους τους πολίτες, αρχίζει να κλονίζεται. Η καπιταλιστική κρίση της δεκαετίας του '70 και η αδυναμία των κεϋνσιανών πολιτικών να τη διαχειριστούν, σηματοδοτεί την απαρχή μιας προσπάθειας αναβίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο ενός κοινωνικά ανεξέλεγκτου και άναρχου καπιταλισμού (ό.π., σελ. 86).

Από την περίοδο αυτή δρομολογούνται εξελίξεις και ενισχύονται τάσεις σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο που οδηγούν σε αυτό που σήμερα συνηθίζεται να περιγράφεται υπό τον όρο «παγκοσμιοποίηση». Όρος ο οποίος επιχειρεί να υποδηλώσει κάτι πολύ περισσότερο από μια επιταχυνόμενη διαδικασία διεθνοποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων και εμπεριέχει, στην κυρίαρχη τουλάχιστον εκδοχή του, την αντίληψη μιας ριζικής, αντικειμενικά

²⁴ Μτφρ. Χύνει αίμα όποιος αποστερεί το μισθό του εργάτη.

επιβεβλημένης και μη αναστρέψιμης τομής στην εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών (ό.π., σελ. 86).

Η αδυναμία των κεϋνσιανών πολιτικών να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση της περιόδου εκείνης, επιτρέπει στους υπέρμαχους της ελευθερίας των αγορών και του ατομικισμού να υπονομεύσουν τα θεμέλια του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης και να προβάλουν και πάλι τη φιλελευθεροποίηση των οικονομιών ως τη μόνη δυνατή διέξοδο από την κρίση. Μέσα από μια τεράστιας έκτασης και καλά προετοιμασμένη ιδεολογικοπολιτική επίθεση στις αξίες της συλλογικότητας, της αλληλεγγύης και της ισότητας - οι οποίες καταγγέλλονται ως αντιπαραγωγικές, αντιαναπτυξιακές, περιοριστικές της ελευθερίας των ατόμων κ.λπ.-, και την κατασυκοφάντηση του κοινωνικού κράτους, επιτυγχάνουν να καταστήσουν δημοφιλείς τις νεοφιλελεύθερες ιδέες που ανασύρονται από το περιθώριο στο οποίο βρίσκονταν από την καταστροφική εποχή του μεσοπολέμου, και να προετοιμάσουν το έδαφος για την επιβολή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών (ό.π., σελ. 87).

Ο νεοφιλελευθερισμός παρουσιάζεται όχι απλά ως μια οικονομική θεωρία, αλλά ως μια κοινωνική φιλοσοφία, ένα συνολικό κοινωνικό πρόγραμμα που επαγγέλλεται την πραγματική ελευθερία του ατόμου και την αυτοπραγμάτωσή του. Μια ελευθερία και αυτοπραγμάτωση η οποία, υποτίθεται, θα καταστεί δυνατή μέσω της αμφισβήτησης κάθε βεβαιότητας και κάθε δεσμευτικού πλαισίου, και η οποία κατανοείται ως απελευθέρωση από την τυραννία της ομάδας και τις καταπιεστικές συλλογικές δεσμεύσεις και ταυτότητες της νεωτερικότητας (κόμματα, συνδικάτα κ.λπ), από την ισότητα, που θεωρείται ως ισοπεδωτική για τα άτομα, και από τις σχετικά προβλέψιμες σχέσεις και την ασφάλεια των θεσμικών εγγυήσεων του κοινωνικού κράτους που αντιμετωπίζονται ως δεσμά. Στον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, η οποία αποθεώνει το άτομο και τον ατομικισμό βρίσκεται η οικονομική ελευθερία ως προϋπόθεση κάθε άλλης ελευθερίας. Το ζητούμενο είναι να αφεθούν τα άτομα ελεύθερα στην οικονομική τους δραστηριότητα, στην επιδίωξη χωρίς κανένα περιορισμό της ικανοποίησης των εγωιστικών συμφερόντων τους. Μόνο με αυτόν τον τρόπο, με τον ελεύθερο ανταγωνισμό των ατόμων στην αγορά, θα ξεδιπλωθεί όλη η δύναμη και δημιουργικότητά τους, και θα επιτευχθούν τα καλύτερα αποτελέσματα, η μέγιστη δυνατή ευημερία για όλους (ό.π., σελ. 88).

Παράλληλα, οι κοινωνικές ανισότητες, η φτώχεια, η ανεργία και η κοινωνική ανασφάλεια, δεν θεωρούνται απλά ανεκτές, αλλά και αντιμετωπίζονται ως κινητήριες

δυνάμεις της επιδιωκόμενης κοινωνίας του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με τον Butterwegge στον Παλαιολόγο (2006:89-90), «σε μια κοινωνία που επιζητά τις υψηλές επιδόσεις, που δοξάζει τον ανταγωνισμό, δηλαδή την οικονομική αποδοτικότητα, και την επιβραβεύει με πριμ, επιδόματα και μισθολογικές αυξήσεις, η φτώχεια αποτελεί λειτουργικό στοιχείο διότι ενσαρκώνει την άλλη πλευρά αυτού που οι άξιοι, και ως εκ τούτου επιτυχημένοι, κερδίζουν/αξίζουν. Η φτώχεια δεν αποτελεί μια κοινωνικά ανεπιθύμητη παράπλευρη απώλεια του νεοφιλελεύθερου προγράμματος «αναδιάρθρωσης», αλλά χρησιμεύει στους υποστηρικτές του σαν εργαλείο πειθάρχησης, ενώ η υλική ευημερία και ο πλούτος αποτελούν το δέλεαρ με το οποίο θα κινητοποιηθούν οι «φορείς της οικονομικής αποδοτικότητας» να εντείνουν τις προσπάθειές τους. Στη νεοφιλελεύθερη οπτική η φτώχεια δεν εμφανίζεται ως κοινωνικό πρόβλημα, αλλά, πολύ περισσότερο, ως κάτι μοιραίο για το οποίο είναι υπεύθυνοι οι ίδιοι αυτοί που το υφίστανται, ως δίκαιη τιμωρία για την άρνησή τους να είναι αποδοτικοί, ή ως συνέπεια της ανικανότητάς τους να πουληθούν, να πουλήσουν δηλαδή την εργασιακή τους δύναμη με ικανοποιητικό κέρδος στην αγορά, όπως, αντίστροφα, ο πλούτος θεωρείται ως η πρέπουσα ανταμοιβή για μια επίδοση, η οποία θα μπορούσε να συνίσταται απλά και στο ότι ακολουθήθηκε η πρόταση ενός καλού συμβούλου επενδύσεων».

Στη βάση αυτών των αντιλήψεων που εξιδανικεύουν και μυθοποιούν την αγορά, ανάγουν την οικονομική αποτελεσματικότητα σε αυτοσκοπό και θεωρούν τον χωρίς περιορισμούς ανταγωνισμό των οικονομικών υποκειμένων σαν πανάκεια για την αντιμετώπιση όλων των κοινωνικών ζητημάτων, ο νεοφιλελευθερισμός εγείρει το αίτημα της εξάλειψης των ρυθμίσεων και κανόνων που στέκονται εμπόδιο - σε εθνικό και διεθνές επίπεδο - στην ελεύθερη ανάπτυξη του ανταγωνισμού και στρέφει την κριτική του προς το κοινωνικό κράτος, και κυρίως στις αναδιανεμητικές λειτουργίες που συνιστούν τον πυρήνα του, καθώς και προς την, άμεσα συνδεδεμένη με αυτό, οργανωμένη εργασία, προς το συνδικαλιστικό κίνημα, που καταγγέλλεται ως μονοπώλιο επί της εργασίας και ως δύναμη που λόγω της ισχύος της προκαλεί ακυβερνησία. Θέτει, έτσι, ως στόχο το «ελάχιστο κράτος», την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών και της κρατικής περιουσίας, την απορύθμιση των αγορών και τη διεύθυνση των μηχανισμών τους και των ανταγωνιστικών σχέσεων σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, την εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης, με την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων, και την αποδυνάμωση των συνδικάτων και της θέσης τους στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων, την χωρίς περιορισμούς

δραστηριότητα των επιχειρήσεων και την ανεμπόδιστη, πέρα από εθνικά σύνορα ή διεθνείς ρυθμίσεις, παγκόσμια κυκλοφορία του κεφαλαίου (ό.π., σελ. 90).

Για τις δυνάμεις του κεφαλαίου, για τις οποίες το κόστος της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης γινόταν όλο και υψηλότερο, και οι οποίες έθεταν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 υπό αμφισβήτηση τις κεϋνσιανές πολιτικές και το κοινωνικό κράτος, το ζητούμενο πλέον ήταν η αποσύνδεση της οικονομίας από το, θεωρούμενο ασφυκτικό για αυτές, μεταπολεμικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο κατέχει κεντρική θέση η εργασία, η ριζική ανατροπή της ιστορικά κατακτημένης σχετικής ισορροπίας δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και η ανάκαμψη και η επανασταθεροποίηση των οικονομιών με τους δικούς τους όρους. Προς την κατεύθυνση αυτή, εκμεταλλεζόμενες την αποδυνάμωση της εργασίας λόγω της κρίσης και της υψηλής ανεργίας, και νομιμοποιούμενες από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, «σπάνε» το μεταπολεμικό σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο, εγκαταλείπουν την κεϋνσιανή συναίνεση, και επιχειρούν μιας ευρείας κλίμακας ανασυγκρότηση των καπιταλιστικών οικονομιών. Στην προσπάθεια αυτή, το κεφάλαιο, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες, κινείται προς μια εντονότερη διεθνοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, που χαρακτηρίζεται από μια επιταχυνόμενη διαδικασία διεθνοποίησης των επενδύσεων, των επιχειρήσεων και της παραγωγής, της κυκλοφορίας του χρήματος και των εμπορευμάτων, και, ταυτόχρονα, προς μια ευρεία αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, που οδηγεί σε νέες παραγωγικές μεθόδους και νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, συμβάλλει στην υποκατάσταση της τελευταίας από την τεχνολογία, και επιφέρει σημαντικές αλλαγές στα χαρακτηριστικά και τη δομή της απασχόλησης (ό.π., σελ. 91-92).

Πλέον, όλη η λειτουργία της κοινωνίας, καλείται να αποδεχθεί και να υποταχθεί στους κανόνες της παγκόσμιας αγοράς, στη λογική του ανταγωνισμού, της αποτελεσματικότητας και της οικονομικής μεγέθυνσης με κάθε τίμημα, που απαιτεί τη μη ανάμιξη του κράτους στις οικονομικές δραστηριότητες, τον περιορισμό της αναδιανομής του εισοδήματος μέσω της φορολογίας, την αποδυνάμωση των μηχανισμών κοινωνικής αλληλεγγύης και την περιστολή των κοινωνικών παροχών, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, τη μείωση του εργατικού κόστους και των μισθών (ό.π., σελ. 101).

4.2 Η κανονική σχέση εργασίας στην πυρά

Ο νεοφιλελευθερισμός αποτέλεσε την απάντηση του κεφαλαίου, αλλά και του κράτους (το οποίο εκφράζει τα συνολικά και μακροπρόθεσμα συμφέροντα του

κεφαλαίου), απέναντι στη μεγάλη ισχύ που είχαν αποκτήσει οι εργαζόμενες τάξεις, οι συνδικαλιστικές και πολιτικές τους οργανώσεις και τα άλλα κοινωνικά κινήματα στη διάρκεια της περιόδου 1960 - 1970. Η απάντηση του κεφαλαίου ήταν η αναδιάρθρωση, οι ευέλικτες μορφές εργασίας, η εργασιακή απορρύθμιση και η αποδυνάμωση του συνδικαλιστικού κινήματος, δηλαδή, η ήττα των κινήματων. Οι εργασιακές σχέσεις άλλαξαν χαρακτήρα, οι συλλογικές διεκδικήσεις και η συνδικαλιστική δράση απαξιώθηκαν ως «απολιθώματα του παρελθόντος» και η προσωπική ανέλιξη έγινε καθεστώς (Κατσορίδας, 2021:157).

Το «νέο πνεύμα του καπιταλισμού»²⁵, όπως περιγράφεται στους Luc Boltanski και Eve Chiapello, δείχνει ισχυρή προτίμηση για ελεύθερα αιωρούμενους, χωρίς δεσμεύσεις, ευέλικτους, «γενικής χρήσης» και τελικά αποβολιμαίους υπαλλήλους, παρά ειδικευμένους και φορείς μια στενά εστιασμένης κατάρτισης (Bauman, 2008:21).

Η Russell Hochschild κάνει λόγο για ένα νέο όρο - «μηδενική οπισθέλκουσα» -, ο οποίος από το 1997 άρχισε να κυκλοφορεί σιωπηλά στη Silicon Valley, την κοιτίδα της επανάστασης των υπολογιστών στην Αμερική. Αρχικά σήμαινε την ανεμπόδιστη κίνηση ενός φυσικού αντικειμένου μέσα σε ρευστό. Στη συνέχεια εφαρμόστηκε στους υπαλλήλους οι οποίοι, ανεξάρτητα από οικονομικά κίνητρα, εγκατέλειπαν εύκολα τη μια δουλειά για μια άλλη. Πιο πρόσφατα, κατέληξε να σημαίνει «χωρίς δεσμεύσεις» ή «χωρίς υποχρεώσεις». Αν ένας αιτών ζει σχετικά μακριά από τη Silicon Valley ή είναι έγγαμος ή γονιός, ο «συντελεστής οπισθέλκουσάς» του αυξάνεται και οι πιθανότητες πρόσληψής του μειώνονται. Ο ιδανικός υπάλληλος θα ήταν ένα πρόσωπο χωρίς πρότερους δεσμούς, χωρίς προηγούμενες δεσμεύσεις, υποχρεώσεις ή συναισθηματικές προσδέσεις και απρόθυμο να εμπλακεί σε νέες. Ένα πρόσωπο έτοιμο να αναλάβει όποιο καθήκον παρουσιαστεί και πρόθυμο να αναπροσαρμόσει και να επανεστιάσει αυτοστιγμεί τις προτιμήσεις του, υιοθετώντας νέες προτεραιότητες κι εγκαταλείποντας πάραυτα όσες είχε μέχρι πρότινος. Ένα πρόσωπο εξοικειωμένο με ένα περιβάλλον όπου η «εξοικείωση» ως τέτοια - με μια δουλειά ή μια δεξιότητα ή έναν τρόπο δράσης - είναι ανεπιθύμητη και ως εκ τούτου παράτολμη. Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό, ένα πρόσωπο που θα εγκαταλείπει μια εταιρεία, όταν δεν τον χρειάζονται πλέον, χωρίς διαμαρτυρίες ή αντιδικίες. Ένα πρόσωπο, επίσης, που θεωρεί τις μακροπρόθεσμες προοπτικές, την απαρέγκλιτη

²⁵ Boltanski, L., Chiapello, E. (2006). *The New Spirit of Capitalism*. Ανακτήθηκε 01 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/030981680709200111?journalCode=cncs>

σταδιοδρομία και κάθε είδος σταθερότητας πιο απεχθείς και πιο τρομακτικές από την απουσία τους (ό.π., σελ. 21-22).

Έχοντας την εικόνα αυτή κατά νου, είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι η νεοφιλελεύθερη επίθεση, με σκοπό την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, θέτει πρωτίστως στο στόχαστρο την αμφισβήτηση της κανονικής σχέσης εργασίας.

Σε γενικές γραμμές ως «κανονική (ή «τυπική») σχέση εργασίας» ορίζεται η σχέση εργασίας που συνάπτεται μεταξύ του εργοδότη και του εργαζόμενου και περιλαμβάνει ως βασικά στοιχεία: την αόριστη διάρκεια (σταθερή απασχόληση), την απασχόληση σύμφωνα με το ισχύον πλήρες ωράριο εργασίας και τη σταθερή ημερήσια και εβδομαδιαία διάρκεια της εργασίας (πλήρης απασχόληση), τον προσδιορισμό των χώρων της επιχείρησης ως κύριου τόπου εργασίας, μια συμβατικά καθορισμένη αμοιβή, καθώς και την ασφαλιστική κάλυψη του εργαζόμενου και γενικότερα την υπαγωγή της εργασιακής σχέσης σε ρυθμίσεις που διασφαλίζουν θεμελιώδη εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα (Παλαιολόγος, 2006:201).

Για το νεοφιλελεύθερο μοντέλο οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, η κανονική σχέση εργασίας αποτελεί εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη, λαμβάνοντας υπόψη και τις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα να εξαπλώνονται όλο και περισσότερο οι λεγόμενες «άτυπες μορφές απασχόλησης», ή διαφορετικά «ευέλικτες» ή «νέες» μορφές απασχόλησης. Οι αποκλίσεις ως προς την κανονική σχέση εργασίας αφορούν: το χρόνο απασχόλησης, την ύπαρξη ή τη μορφή της σύμβασης εργασίας, το χώρο εργασίας, τις (χαμηλότερες από τις κανονικές) αμοιβές και την έλλειψη ή περιορισμένη ισχύ των προστατευτικών ρυθμίσεων που συνδέονται με την κανονική σχέση εργασίας. Με τους όρους άτυπες ή ευέλικτες μορφές απασχόλησης περιγράφονται μορφές όπως, η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση και η υποαπασχόληση, η τηλεργασία, ο δανεισμός εργαζομένων, η εργασία εκτός των εγκαταστάσεων του εργοδότη, η «επιδοτούμενη απασχόληση», οι λεγόμενες «ευτελείς μορφές απασχόλησης» κ.λπ., καθώς και διάφορες μορφές ψευδο-αυτοαπασχόλησης (ό.π., σελ. 203).

Ομοίως για τον Κουζή (2016) η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, υπό την επίδραση των νεοφιλελεύθερων δοξασίων, εκδηλώνεται σε πέντε (5) βασικούς άξονες ως προς το περιεχόμενο της μισθωτής εργασίας: στην υποβάθμιση του ρόλου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης υπέρ των ευέλικτων μορφών εργασίας, που συνεπάγονται περιορισμένες αμοιβές και δικαιώματα, στην αποδιάρθρωση του τρόπου διαμόρφωσης των συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου καθορισμού των

αποδοχών, στην ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας με την απόλυτη προσαρμογή του στις ανάγκες της επιχείρησης, στην άμβλυνση των όρων της προστασίας από τις απολύσεις και, τέλος, στη σύγκλιση του εργασιακού καθεστώτος του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα με όρους συνολικής υποβάθμισης.

4.3 Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας - η έννοια της ευελιξίας (flexibility)

Από τα τέλη της δεκαετίας του '70, οι δυνάμεις του κεφαλαίου προσπαθούν να αυξήσουν την παραγόμενη από την εργατική δύναμη υπεραξία και κατά συνέπεια το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης, που ήταν και παραμένει η βασική πηγή συσσώρευσης κεφαλαίου και αύξησης των επιχειρηματικών κερδών. Στο νεοφιλελεύθερο πεδίο αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις κεντρική θέση καταλαμβάνει η έννοια της ευελιξίας (flexibility). Οι «ευελιξίες της εργασίας» αναφέρονται στην προσαρμογή της συγκρότησης, της κινητικότητας, της χρήσης και της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στις εκάστοτε ανάγκες και συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής (Στρατούλης, 2005:65).

Σύμφωνα με τον Philpott στους Βελιζιώτη & Κύρου (2014:17), ως ευελιξία της αγοράς εργασίας μπορούμε να ορίσουμε την ευκολία με την οποία η απασχόληση και / ή οι μισθοί μπορούν να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της προσφοράς και της ζήτησης στις αγορές προϊόντων και εργασίας. Με άλλα λόγια, αν σκεφτούμε ένα απλό διάγραμμα καμπυλών ζήτησης και προσφοράς εργασίας, ο βαθμός ευελιξίας δείχνει το πόσο εύκολα η ποσότητα (απασχόληση) και η τιμή (μισθός) μπορούν να μεταβάλλονται έτσι ώστε να επανέρχονται σε ισορροπία ύστερα από κάποια μετατόπιση των καμπυλών. Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις διαφορετικές διαστάσεις της έννοιας «ευελιξία»:

- την αριθμητική ευελιξία (numerical flexibility), που έχει να κάνει με την ευκολία με την οποία οι εργοδότες μπορούν να προσαρμόζουν τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούν ή τις ώρες εργασίας τους, με βάση τις διακυμάνσεις της ζήτησης του προϊόντος που παράγει η επιχείρηση.

- τη λειτουργική ευελιξία (functional flexibility), που αφορά την ευκολία με την οποία οι εργαζόμενοι μπορούν να μετακινούνται σε διαφορετικές εργασίες ή πόστα μέσα στην ίδια την επιχείρηση.

- τη μισθολογική ευελιξία (wage flexibility), η οποία αναφέρεται στην ευκαμψία των μισθών σε μεταβολές της προσφοράς και της ζήτησης.

- τέλος, την ευελιξία κινητικότητας (mobility flexibility), η οποία έχει να κάνει με την ευκολία με την οποία οι εργαζόμενοι μπορούν να αλλάζουν απασχόληση, κλάδο ή γεωγραφική τοποθεσία απασχόλησης σε περιπτώσεις μεταβαλλόμενων συνθηκών στις αγορές.

Ειδικά στη χώρα μας, η έννοια της ευελιξίας εμφανίζεται υπό τις ακόλουθες μορφές: ευελιξία του χρόνου εργασίας, ευελιξία της απασχόλησης και, τέλος, ευελιξία των αποδοχών.

Σύμφωνα με το Στρατούλη (2005), στην πρώτη μορφή (ευελιξία του χρόνου εργασίας) περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις της απασχόλησης με βάρδιες (τέταρτη βάρδια), η συνολική διευθέτηση του χρόνου εργασίας, η αποδέσμευση - «απελευθέρωση» του ωραρίου, η υπερεργασία, τα διακεκομμένα ωράρια και τα ευέλικτα ημερήσια ωράρια.

Στη δεύτερη μορφή (ευελιξία της απασχόλησης) περιλαμβάνονται αντίστοιχα η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση (συμβάσεις ορισμένου χρόνου - εποχιακή απασχόληση), η εργασία με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν), η τηλεργασία, η έκταση της οποίας διευρύνθηκε την περίοδο της πανδημίας Covid-19, οι υπεργολαβίες - συμβάσεις έργου, ο δανεισμός - ενοικίαση εργαζομένων, οι συμβάσεις ανεξάρτητων υπηρεσιών, τα τοπικά σύμφωνα απασχόλησης (ΤΣΑ).

Τέλος, στην ευελιξία των αποδοχών υπάγονται η ευελιξία των μισθών, η αμοιβή βάσει αξιολόγησης (merit system), συστήματα αμοιβής με πριμ, πριμ παραγωγής, επιδόματα παρουσίας - εταιρικής συμπεριφοράς, πριμ με ποσοστά ή πριμ πωλήσεων, συμμετοχή στα κέρδη της επιχείρησης (profit sharing), συστήματα αμοιβής με εξάρτηση μισθών από τα κέρδη (revenue sharing), συμφωνίες παραγωγικότητας (gain sharing plans).

4.4 Το δυστοπικό μέλλον των εργασιακών σχέσεων (flexicurity - flexiprecarity)

Οι έντονες αντιπαραθέσεις και συζητήσεις για την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων σηματοδότησαν, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, το πέρασμα από την ευελιξία (flexibility), πλέον στην περίφημη ευελιξία με ασφάλεια (flexicurity), μέσω της «Πράσινης Βίβλου» υπό τον τίτλο «Εκσυγχρονισμός της εργατικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα» (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2007).

Το ευαγγέλιο της flexicurity επεδίωκε τη δημιουργική σύζευξη της ευελιξίας της επιχείρησης με μια στοιχειώδη προστασία των εργαζομένων. Ωστόσο, πολύ γρήγορα αποδείχθηκε αναποτελεσματικό στην πράξη, καθώς εκ των πραγμάτων στηριζόταν σε μια παρά φύση συνύπαρξη των αντιτιθέμενων συμφερόντων δύο ανισοδύναμων οικονομικά και κοινωνικά δυνάμεων. Το στοιχείο της προστασίας τέθηκε σε τροχιά εκφυλισμού και απορρόφησής του από το στοιχείο της ευελιξίας. Αντί της ασφάλειας της εργασίας, άρχισε η διολίσθηση προς ένα καθεστώς επισφάλειας, με αποτέλεσμα η flexicurity να μετασχηματίζεται σε flexiprecarity. Το αποτέλεσμα, ολοένα και περισσότεροι ελαστικοποιημένοι και περιθωριοποιημένοι μισθωτοί, κρυπτομισθωτοί, φοβισμένοι και απελπισμένοι παρίες της αγοράς εργασίας και απασχολήσιμοι, να πυκνώνουν τις τάξεις του νέου μεταμοντέρνου προλεταριάτου: του προκαριάτου (Τραυλός - Τζανετάτος, 2019:156-157).

Σύμφωνα με τον Standing (2011:10) ο όρος προκαριάτο αποτελεί νεολογισμό, που συνδυάζει το επίθετο «επισφαλής» (από το precarious) και το σχετικό ουσιαστικό «προλεταριάτο». Το προκαριάτο απαρτίζεται από άτομα που δεν διαθέτουν τις επτά (7) μορφές ασφάλειας - προστασίας, που σχετίζονται με την εργασία:

1. Ασφάλεια της αγοράς εργασίας - Επαρκείς ευκαιρίες απόκτησης εισοδήματος. Σε μακροοικονομικό επίπεδο, αυτό συνοψίζεται σε κυβερνητική δέσμευση για «πλήρη απασχόληση».

2. Προστασία της απασχόλησης - Ρυθμίσεις σχετικά με τις προσλήψεις, προστασία από αυθαίρετες απολύσεις, επιβολή προστίμων στους εργοδότες για παράλειψη τήρησης κανόνων κ.ο.κ.

3. Εργασιακή ασφάλεια - Διατήρηση θέσεων απασχόλησης, εμπόδια στην «αραίωση» δεξιοτήτων και ευκαιρίες για «ανοδική» κινητικότητα ως προς την κοινωνική τάξη και το εισόδημα.

4. Ασφάλεια στην εργασία - Προστασία από εργατικά ατυχήματα και επαγγελματικές ασθένειες, π.χ. μέσω κανονισμών υγείας και ασφάλειας στην εργασία, περιορισμών στο χρόνο εργασίας και στη νυκτερινή απασχόληση των γυναικών και αποζημίωση των εργατικών ατυχημάτων.

5. Ασφάλεια αναπαραγωγής δεξιοτήτων - Ευκαιρίες απόκτησης δεξιοτήτων μέσω μαθητείας και επαγγελματικής κατάρτισης.

6. Προστασία του εισοδήματος - Διασφάλιση επαρκούς σταθερού εισοδήματος (προστατευμένου μέσω μηχανισμών π.χ. προσδιορισμού κατώτατου μισθού, τιμαριθμικής αναπροσαρμογής), ολοκληρωμένης κοινωνικής ασφάλισης,

προοδευτικής φορολογίας (για τη μείωση της ανισότητας και τη στήριξη των χαμηλών εισοδημάτων).

7. Ασφάλεια εκπροσώπησης - Κατοχύρωση της συλλογικής έκφρασης στην αγορά εργασίας, μέσω ανεξάρτητων συνδικαλιστικών οργανώσεων με δικαίωμα στην απεργία.

Δυστυχώς, στην περίπτωση της Ελλάδας, τα αποτελέσματα ακόμη και πρόσφατων ερευνών, καταδεικνύουν ότι η χώρα μας αποτελεί μια από τις πιο επισφαλείς περιφερειακές αγορές εργασίας στην Ε.Ε.²⁶

4.5 Πολιτικές απασχόλησης

Η επικράτηση και εδραίωση της νεοφιλελεύθερης σχολής σκέψης όχι μόνο υπονόμωσε το κεϋνσιανό παράδειγμα και την πολιτική δέσμευση των μεταπολεμικών κοινωνιών περί κοινωνικού κράτους πρόνοιας και μοντέλου πλήρους απασχόλησης, αλλά επέφερε σημαντικές αλλαγές ακόμη και στην οπτική και τον συνακόλουθο τρόπο αντιμετώπισης του κοινωνικού φαινομένου της ανεργίας και κατ' επέκταση των ανέργων.

Με την ανάδειξη κυβερνήσεων νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού κατά τη δεκαετία του 1980 (Ρέιγκαν στις Η.Π.Α. και Θάτσερ στο Ην. Βασίλειο), αρκετές χώρες αλλά και διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί εγκατέλειψαν το μοντέλο της πλήρους απασχόλησης (Δημουλά & Μιχαλοπούλου, 2008:24).

Το 1986 ο Ο.Ο.Σ.Α δημοσίευσε την έκθεση Dahrendorf, στην οποία υπογραμμίστηκε ότι η ευελιξία στην αγορά εργασίας κατέχει πρωταρχική θέση μεταξύ των αναγκαίων διαρθρωτικών αλλαγών για την άνοδο των επιπέδων συνολικής απασχόλησης (Καραμεσίνη, 2005α:46). Έτσι, σε αρκετές χώρες επιδιώχθηκε η απορρύθμιση των αγορών εργασίας για την οικονομική μεγέθυνση και την ενίσχυση της απασχόλησης. Σ' αυτό το πλαίσιο οι προτεραιότητες στις πολιτικές ευελιξίας της αγοράς εργασίας υπερτερούν των πολιτικών απασχόλησης για την αντιμετώπιση της ανεργίας.

Οκτώ χρόνια αργότερα, το 1994, οι κατευθύνσεις των πολιτικών για την απασχόληση του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α) θα περιστραφούν γύρω από τον άξονα του «φυσικού ποσοστού ανεργίας» ή του

²⁶ Ελαφρός, Γ. (2022, 27 Νοεμβρίου). *Εργαζόμενοι στην παγίδα της εργασιακής επισφάλειας*. Ανακτήθηκε 5 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://www.kathimerini.gr/economy/562156138/ergazomenoi-stin-pagida-tis-ergasiakis-episfaleias/>

ποσοστού ανεργίας που δεν επιταχύνει τον πληθωρισμό [δείκτης NIRU και μετέπειτα NAIRU (Non-accelerating inflation rate of unemployment)], με την υπογραφή του Έλληνα τραπεζίτη και μετέπειτα Πρωθυπουργού, την περίοδο των μνημονίων, Λουκά Παπαδήμου, από κοινού με τον Ιταλο-Αμερικανό οικονομολόγο Franco Modigliani.

Πλέον, η στρατηγική απασχόλησης του Ο.Ο.Σ.Α. και των χωρών μελών του θα επικεντρωθεί στα παρακάτω σημεία:

1. Εφαρμογή μακροοικονομικών πολιτικών που ενθαρρύνουν την ανάπτυξη συνδυάζοντας διαρθρωτικές και αντιπληθωριστικές πολιτικές.
2. Ενδυνάμωση της δημιουργίας και διάδοσης της τεχνολογικής καινοτομίας με τη βελτίωση του πλαισίου για την ανάπτυξή του.
3. Ενίσχυση της ευελιξίας του χρόνου εργασίας τόσο κατά την καθημερινή εργασία όσο και κατά τη συνολική διάρκεια του εργασιακού βίου του ατόμου.
4. Καλλιέργεια επιχειρηματικού κλίματος με την εξάλειψη των δεσμεύσεων και των περιορισμών που εμποδίζουν τη δημιουργία και την επέκταση των επιχειρήσεων.
5. Περισσότερο ευέλικτος καθορισμός της αμοιβής της εργασίας με τη μετακίνηση των περιορισμών που εμποδίζουν την προσαρμογή των μισθών στις τοπικές συνθήκες και τα ατομικά επίπεδα δεξιοτήτων, ειδικότερα για τους νέους.
6. Μεταρρύθμιση των παροχών προστασίας της απασχόλησης που εμποδίζουν την επέκταση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.
7. Ενίσχυση της έμφασης στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και ενδυνάμωση της αποτελεσματικότητάς τους.
8. Βελτίωση των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού με ευρέως φάσματος αλλαγές στα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης.
9. Μεταρρύθμιση των συστημάτων προστασίας από την ανεργία (επιδόματα και άλλες παροχές) και της αλληλόδρασής τους με τα συστήματα φορολογίας έτσι ώστε η επίτευξη της αρχής της ισότητας να έχει κατά το δυνατό περιορισμένες επιδράσεις στην αποτελεσματικότητα των αγορών εργασίας.
10. Ενίσχυση του ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων έτσι ώστε να περιοριστούν οι μονοπωλιακές τάσεις και να μειωθεί η επίδραση των μηχανισμών «περιχαράκωσης και δημιουργίας αποκλεισμών» (insider-outsider mechanisms)

συνεισφέροντας ταυτόχρονα σε μία περισσότερη καινοτομία και δυναμική οικονομία (Δημουλάς & Μιχαλοπούλου, 2008:26 - 27).

Με βάση τις κατευθύνσεις αυτές σχεδιάστηκαν κι εφαρμόστηκαν από το 1994 οι πολιτικές απασχόλησης των χωρών μελών του Ο.Ο.Σ.Α, που επιδιώκουν την αναδιάταξη της σχέσης μεταξύ των λεγόμενων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και των πολιτικών κοινωνικής προστασίας από τις επιπτώσεις της ανεργίας (επιδόματα ανεργίας, απασχόληση στο δημόσιο και τον κοινωνικό τομέα, πρόωρες συνταξιοδοτήσεις, αποζημιώσεις απολύσεων κ.ά.) κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι πόροι που διατίθονταν για τις παθητικές πολιτικές να δαπανηθούν για ενεργητικά μέτρα απασχόλησης (ό.π., σελ. 28).

Έκτοτε, οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες σύμφωνα με τη Λαλιώτη (2019:4-5) δύνανται να συμβάλουν στην ενίσχυση της απασχόλησης, μέσω:

α) της μείωσης της ασύμμετρης πληροφόρησης αναφορικά με τη ζήτηση και την προσφορά στην αγορά εργασίας (καθήκον το οποίο μπορεί να φέρουν εις πέρας τόσο δημόσιες υπηρεσίες όσο και ιδιωτικοί οργανισμοί),

β) της ανάπτυξης των δεξιοτήτων των ατόμων, με σκοπό την ενίσχυση της αντιστοιχίας του προφίλ τους με τα ζητούμενα της αγοράς εργασίας (επίτευγμα που, όπως και το προηγούμενο, θεωρείται πιθανό να αμβλύνει την αναντιστοιχία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης), και

γ) της επιδότησης θέσεων εργασίας, καθώς και της εφαρμογή ανάλογης λογικής προγραμμάτων (τα οποία, με τρόπο σαφή, στοχεύουν στην αύξηση της συμμετοχής στην απασχόληση),

θα αποτελέσουν κεντρική επιλογή των κυβερνήσεων, αντικαθιστώντας στο μεγαλύτερο βαθμό τις λεγόμενες «παθητικές πολιτικές απασχόλησης», που περιλαμβάνουν και τη στήριξη του εισοδήματος των ανέργων, μέσω της πρόβλεψης για την παροχή του σχετικού επιδόματος ανεργίας, το οποίο σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, καθώς αποτελεί επιδοματικής λογικής μέτρο, ως τέτοιο οφείλει να εξοβελιστεί, καθώς θέτει την αναζήτηση και εύρεση εργασίας σε δεύτερο πλάνο!

Όμως, ιδιαίτερης σημασίας αποτελεί το γεγονός ότι στον πυρήνα των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης βρίσκεται η έννοια της «**ενεργοποίησης**». Σύμφωνα με τη Λαλιώτη (ό.π., σελ. 6), τα άτομα αποκτούν πρόσβαση στις συνδεδεμένες με τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης παροχές, υπό τον όρο πως θα

επιδείξουν την πρόθεσή τους για εργασία και/ή θα προβούν σε ενέργειες που θεωρείται πως θα δράσουν ενισχυτικά για την **απασχολησιμότητά** τους.

Εδώ οφείλουμε να σταθούμε σε δύο σημεία:

α) Αφενός, στο γεγονός ότι οι δυνητικά ωφελούμενοι, στο πλαίσιο των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, οφείλουν να επιδεικνύουν την ενεργοποίησή τους, με την έννοια της ετοιμότητας και δεκτικότητάς τους για συμμετοχή σε συγκεκριμένες δράσεις.

Η έννοια αυτή (της ενεργοποίησης) παραπέμπει ευθέως στην «αρχή της αμοιβαίας υποχρέωσης», η οποία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις στρατηγικές ενεργοποίησης. Από τη μία οι Δημόσιες Υπηρεσίες Απασχόλησης είναι υποχρεωμένες να παρέχουν ποιοτική συμβουλευτική και υπηρεσίες ασφάλισης της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα οι άνεργοι θα πρέπει να συμμορφωθούν με την υποχρέωσή τους για ενεργητική αναζήτηση εργασίας, να αποδεχτούν προσφερόμενες θέσεις εργασίας που ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά τους ή να συμμετάσχουν σε δράσεις ενεργητικής απασχόλησης (European Commission, 2006:163).

Η προϋπόθεση, όμως, αυτή ανοίγει μια μεγάλη συζήτηση για το κατά πόσο το δικαίωμα στην εργασία, προστατευμένο στην περίπτωση μας από το Ελληνικό Σύνταγμα, όπως και η προστασία των υπολοίπων κοινωνικών δικαιωμάτων, για την καταπολέμηση των κοινωνικών αποκλεισμών και διακρίσεων, την ενδυνάμωση της κοινωνικής συμμετοχής, τη βελτίωση των όρων κοινωνικής εναρμόνισης, την αναδιανομή της κοινωνικής ευημερίας, τη διασφάλιση της κοινωνικής ένταξης με όρους συμμετοχής στην αγορά εργασίας, αποτελούν υποχρέωση και ευθύνη μιας ευνομούμενης Πολιτείας ή εν τέλει η πρόσβαση σε αυτά μετατίθεται και εκπίπτει αποκλειστικά στην ατομική ευθύνη του πολίτη.

β) Αφετέρου, στο πως υπό την επίδραση των νεοφιλελευθέρων δοξασιών η κανονική σχέση εργασίας (πλήρης και σταθερή απασχόληση) με δικαιώματα, μετατρέπεται σταδιακά σε απασχολησιμότητα, έννοια η οποία εκτός από το ότι φαινομενικά παραπέμπει στη δυνατότητα του ατόμου να είναι σε θέση να προσαρμόζεται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας για να απασχολείται κύρια μέσω της διαρκούς και δια βίου μάθησης, δημιουργεί σύγχυση γιατί μεταφέρει την ευθύνη για την προοπτική της απασχόλησης, κύρια στο ίδιο το άτομο, υποκαθιστώντας το βάρος της ευθύνης που αναλογεί στο Κράτος, ενώ συνδέεται και με αντιλήψεις όπου η απασχόληση ερμηνεύεται με μορφές που συνεπάγονται περιορισμένα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα (Ενημέρωση, 1998:3).

ΜΕΡΟΣ Β΄ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Σκοπός και Στόχοι

Έχοντας επιμείνει στην ανάδειξη του θεωρητικού πλαισίου μετάβασης από τη θεωρία του φιλελευθερισμού στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, έχουμε ως σκοπό, στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας, να περιγράψουμε και να κατανοήσουμε επαρκώς τις επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων αξιών ειδικότερα στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής, επιχειρώντας κριτική αξιολόγηση των ευρημάτων και προτάσεων της Έκθεσης Πισσαρίδη του 2020 για την ελληνική εκπαίδευση και τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας.

Στόχος μας είναι να διερευνήσουμε επιστημονικά, να προσδιορίσουμε και να αναλύσουμε κατά πόσον ζητήματα:

- υποβάθμισης του ανθρωπιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης,
- συνεχούς αξιολόγησης της απόδοσης εκπαιδευτικών μονάδων και διδακτικού προσωπικού,
- χρηματοδότησης σχολικών μονάδων βάσει επίτευξης συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων,
- ενίσχυσης της αυτονομίας των εκπαιδευτικών μονάδων, μέσω μεταβίβασης αρμοδιοτήτων,
- περικοπών ή κατ' ευφημισμόν εξορθολογισμού δημοσίων δαπανών για την εκπαίδευση,
- ενίσχυσης της κοινωνικής λογοδοσίας, με παράλληλη βελτίωση της πληροφόρησης γονέων και μαθητών για τα αποτελέσματα των αξιολογήσεων των σχολικών μονάδων,
- διασύνδεσης των παρεχομένων, μέσω της τυπικής εκπαίδευσης, γνώσεων με τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς εργασίας,

που ευθέως απηγούν και ευθυγραμμίζονται με τα νεοφιλελεύθερα προτάγματα, τυχόν αναπαράγονται στις διαπιστώσεις και τις αντίστοιχες προτάσεις πολιτικής της Έκθεσης Πισσαρίδη.

Μεθοδολογία

Προς αυτήν την κατεύθυνση, θα αξιοποιήσουμε την ερευνητική μέθοδο μελέτης περίπτωσης «case study», η οποία με τη σειρά της ταξινομείται στην κατηγορία των ποιοτικών ερευνών, επιλέγοντας να επικεντρωθούμε, να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε το περιεχόμενο των προτάσεων της συγκεκριμένης Έκθεσης,

διερευνώντας ενδελεχώς και εστιάζοντας στην κριτική ανάλυση του περιεχομένου τους.

Η μελέτης περίπτωσης ενδείκνυται στις επιστήμες της Κοινωνιολογίας, της Διοίκησης και Οργάνωσης Επιχειρήσεων, στις Πολιτικές Επιστήμες. Στις φυσικές επιστήμες, το πείραμα είναι το βασικό ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για να απαντήσει στα «πώς» και τα «γιατί» της επιστημονικής έρευνας. Να αποδείξει την ορθότητα ή όχι μιας θεωρίας (εφόσον επαναλαμβανόμενο σε παρόμοιες συνθήκες δώσει τα ίδια, προσδοκώμενα από τη θεωρία, αποτελέσματα) ή για να οδηγήσει στη γένεση μιας νέας θεωρίας (αν τα αποτελέσματα από πολλά διαφορετικά πειράματα μπορούν να συνοψισθούν σε γενικής εφαρμογής συμπεράσματα). Στις κοινωνικές επιστήμες, οι μελέτες περιπτώσεων αποτελούν το αντίστοιχο του πειράματος των φυσικών επιστημών (Χασσίδ, 2004:3 - 4).

Η Έκθεση Πισσαρίδη

Με απόφαση του Έλληνα Πρωθυπουργού, επιτροπή υπό τον βραβευμένο με Νόμπελ Οικονομικών καθηγητή Χριστόφορο Πισσαρίδη, κλήθηκε το 2020 να εκπονήσει μελέτη για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Η τελική έκθεση υπό τον τίτλο «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία» (Πισσαρίδης κ.ά, 2020) παραδόθηκε το Νοέμβριο του 2020, εστιάζοντας στα κύρια χαρακτηριστικά και τις τάσεις της ελληνικής οικονομίας, στις παγκόσμιες τάσεις και προκλήσεις (π.χ. δομή του παγκόσμιου εμπορίου, κλιματική αλλαγή, ψηφιακή τεχνολογία και αυτοματοποίηση), πρωτίστως, ωστόσο, σε υφιστάμενες αγκυλώσεις και αντίστοιχες προτάσεις πολιτικής για την υπέρβασή τους.

Πολύ υψηλά, μεταξύ των υπολοίπων υπό εξέταση θεμάτων, και αμέσως μετά τις προτάσεις για τη Δημόσια Διοίκηση και τη Δικαιοσύνη, βρίσκεται το ζήτημα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων.

Ανάλυση και ερμηνεία βασικών ευρημάτων

1. Η τεχνοκρατική προσέγγιση της εκπαίδευσης σε αντιδιαστολή με τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της

Ήδη στο προοίμιο της Έκθεσης Πισσαρίδη (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:72) αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι *«η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, το οποίο περιλαμβάνει αλλά δεν περιορίζεται σε γνώση, δεξιότητες και δυνατότητες εκμάθησης, είναι κρίσιμος παράγοντας για τη μακροχρόνια ανάπτυξη μιας χώρας»*.

Η συγκεκριμένη θέση ταυτίζεται με την παραδοσιακή τοποθέτηση των κλασικών οικονομολόγων και κυρίως του Theodore Schultz, για τους οποίους η έμφαση στην εκπαίδευση και τις δεξιότητες του εργατικού δυναμικού, αυτού που αποκαλούν ανθρώπινο κεφάλαιο, αποτελούν τον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα οικονομικής προόδου. Ο Th. Schultz (1902 - 1998) έκανε λόγο για την οικονομική αξία της εκπαίδευσης, συνδέοντάς την άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη.

Για τον ίδιο, το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει τρεις ιδιότητες:

1. είναι ενσωματωμένο στον άνθρωπο, δηλαδή είναι ανθρώπινο στοιχείο,
2. είναι κεφάλαιο, διότι αποτελεί πηγή μελλοντικών ικανοποιήσεων, κερδών ή και τα δύο, όπως και οι υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου,
3. δεν διαχωρίζεται από το άτομο που το κατέχει.

Επίσης το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν μπορεί να μεταβιβαστεί, να πουληθεί και να κληρονομηθεί, παρά μόνο να εκμισθωθεί (Χανής, 2012:30).

Στο ίδιο μήκος κύματος, και ειδικά για το ζήτημα των δεξιοτήτων, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016) τονίζει ότι *«σε μια ταχέως μεταβαλλόμενη παγκόσμια οικονομία, οι δεξιότητες πρόκειται να καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό την ανταγωνιστικότητα και την ικανότητα καινοτομίας. Αποτελούν παράγοντα έλξης για επενδύσεις και καταλύτη στον ενάρετο κύκλο δημιουργίας θέσεων εργασίας και ανάπτυξης. Είναι βασικό συστατικό της κοινωνικής συνοχής»*.

Οι ανωτέρω τεχνοκρατικές προσεγγίσεις, πιστές στη βασική παραδοχή ότι ο πρωταρχικός ρόλος της εκπαίδευσης είναι η παραγωγή ανθρώπινου κεφαλαίου για τις ανάγκες της αγοράς, μοιραία υποβαθμίζουν τα παραδοσιακά ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης και αλλοιώνουν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της, απέχοντας πόρρω από την αρχαιοελληνική έννοια της Παιδείας (Nikolakaki, 2021:248). Με τον τρόπο αυτό η εκπαίδευση απομακρύνεται από τον πρωταρχικό της σκοπό που δεν είναι άλλος από την συνολική καλλιέργεια του ατόμου για τη συμμετοχή του στη δημοκρατία και εστιάζει στο τι μπορεί να παράγει για τα καπιταλιστικά κέρδη.

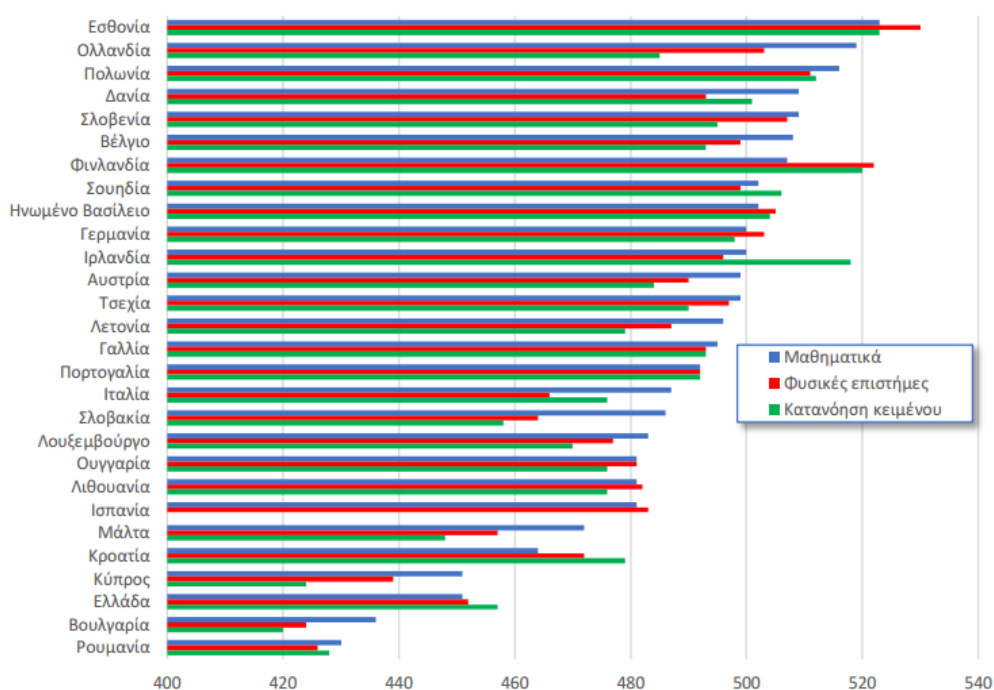
2. Η εικόνα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος

Ο προβληματισμός, όσον αφορά την εικόνα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, είναι διάχυτος για τους συντάκτες της Έκθεσης.

Διαφαίνεται σε πρώτη φάση από τις επιδόσεις των Ελλήνων μαθητών στο Διεθνές Πρόγραμμα Αξιολόγησης PISA του ΟΟΣΑ, που πραγματοποιείται ανά τριετία σε τρία γνωστικά αντικείμενα. Η Ελλάδα κατατάσσεται πολύ χαμηλότερα από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ και μεταξύ των τελευταίων τεσσάρων ή πέντε χωρών της ΕΕ.

Διαβάζουμε εν προκειμένω: «Τα αποτελέσματα των Ελλήνων μαθητών σε διεθνείς συγκρίσεις είναι απογοητευτικά. Στο Πρόγραμμα PISA (Program for International Student Assessment) του ΟΟΣΑ το 2018, για την αξιολόγηση των δεξιοτήτων δεκαπεντάχρονων μαθητών σε τρεις τομείς (Μαθηματικά, Φυσικές Επιστήμες και Κατανόηση Κειμένου), η Ελλάδα βρίσκεται πολύ χαμηλότερα από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ, και στην τελευταία τετράδα ή πεντάδα της ΕΕ, ανεξαρτήτως του εξεταζόμενου αντικειμένου» (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:73).

Επιδόσεις μαθητών ΕΕ σε Μαθηματικά, Φυσικές Επιστήμες και Κατανόηση Κειμένου (PISA, 2018)

Πηγή: OECD (σελ. 73 Έκθεσης Πισσαρίδη)

Για τους συντάκτες της Έκθεσης άξια προσοχής είναι και η χαμηλή διεθνής κατάταξη των ελληνικών πανεπιστημίων, με δεδομένο ότι απουσιάζει οποιοδήποτε ελληνικό τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό ίδρυμα από την πρώτη εκατοντάδα των καλύτερων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων:

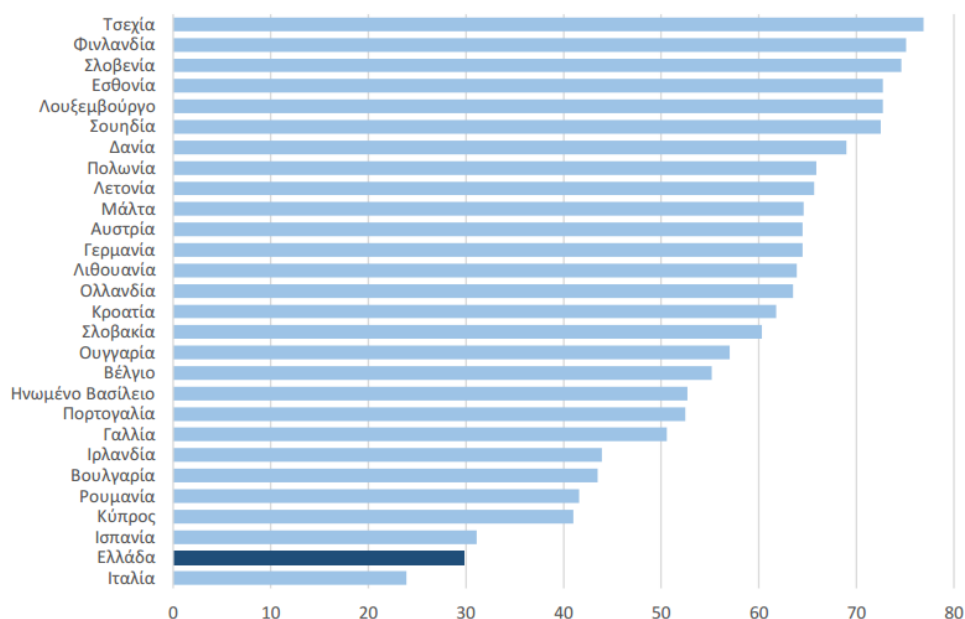
«Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, υπάρχουν αξιόλογες μονάδες αριστείας στα ελληνικά πανεπιστήμια, όχι όμως σε θέσεις που αντιστοιχούν στο επίπεδο ευρύτερης ανάπτυξης της χώρας. Στις περισσότερες αξιόπιστες διεθνείς κατατάξεις, για

παράδειγμα, κανένα από τα ελληνικά πανεπιστήμια δεν περιλαμβάνεται στα 100 καλύτερα της Ευρώπης, ενώ όχι σπάνια υστερούν και σε σύγκριση με ιδρύματα μικρότερων ή λιγότερο οικονομικά αναπτυγμένων χωρών» (ό.π., σελ. 73-74).

Το τρίτο ανησυχητικό στοιχείο είναι η χαμηλή κατάταξη της χώρας μας στο Πρόγραμμα για τη Διεθνή Αποτίμηση των Ικανοτήτων των Ενηλίκων ΡΙΑΑΚ και η αντίστοιχα χαμηλή θέση σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Δείκτη Δεξιοτήτων του CEDEFOP, με δεδομένο ότι στη συνολική κατάταξη η Ελλάδα καταλαμβάνει την προτελευταία θέση:

«Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, δεν προκαλεί έκπληξη ότι και οι Έλληνες που βρίσκονται σε εργασιακή ηλικία εμφανίζονται σε όχι ιδιαίτερα ευνοϊκές θέσεις σε διεθνείς κατατάξεις δεξιοτήτων. Για παράδειγμα, στο πρόγραμμα ΡΙΑΑΚ (*Programme for the International Assessment of Adult Competencies*) του ΟΟΣΑ που εξετάζει τις δεξιότητες ανάγνωσης, αρίθμησης και επίλυσης προβλημάτων σε προηγμένο τεχνολογικό περιβάλλον ατόμων ηλικίας 16-65 ετών, η Ελλάδα καταλαμβάνει τη 17η θέση ανάμεσα σε 19 κράτη μέλη της ΕΕ που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, με επιδόσεις πολύ κάτω του μέσου όρου του ΟΟΣΑ. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Ευρωπαϊκό Δείκτη Δεξιοτήτων του CEDEFOP, η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση με 17% (με μέσο όρο της ΕΕ το 66%) ως προς την αντιστοίχιση δεξιοτήτων (*skills matching*), υστερεί σημαντικά τόσο ως προς την ενεργοποίηση των δεξιοτήτων (*skills activation*) με 45% έναντι 79% της ΕΕ όσο και ως προς την ανάπτυξη δεξιοτήτων (*skills development*) με 43% έναντι 76% της ΕΕ, ενώ στη συνολική κατάταξη καταλαμβάνει την προτελευταία θέση» (ό.π., σελ. 74).

Ευρωπαϊκός Δείκτης Δεξιοτήτων (2020)

Πηγή: CEDEFOP (σελ. 74 Έκθεσης Πισσαρίδη)

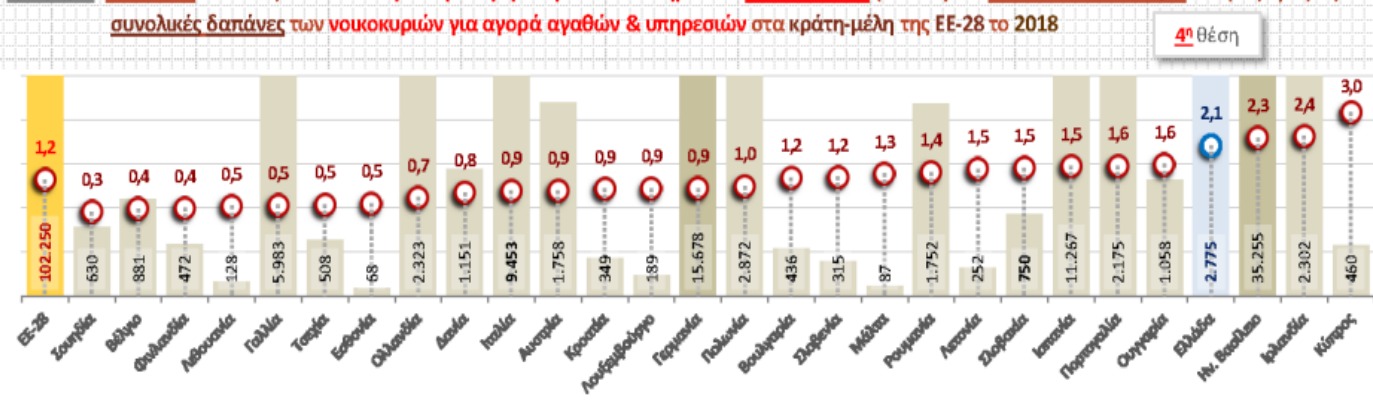
Αναζητώντας τις αιτίες που συνδέονται με την εικόνα αυτή, αδυνατούμε να παρακάμψουμε το γεγονός της συνειδητής επιλογής απορρύθμισης του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, με παράλληλη σταδιακή αλλά σταθερή μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε αυτό που ονομάζουμε σκιώδη εκπαίδευση.

Δεν είναι τυχαίο ότι, σύμφωνα με τα ευρήματα της Έκθεσης του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (Κ.ΑΝ.Ε.Π/ΓΣΕΕ), συνολικά και σε βάθος χρόνου παρατηρείται περαιτέρω αποδυνάμωση της ποιότητας των «εισροών» (χρηματοδότηση, εκπαιδευτικό προσωπικό, επάρκεια και ποιότητα υποδομών - εξοπλισμού, προγράμματα σπουδών κ.λπ.), επιφέροντας ανάλογη μείωση της ποιότητας των «εκροών» (μαθησιακά - εκπαιδευτικά αποτελέσματα). Ο συνδυασμός των δύο φαινομένων προκαλεί τη συνεχή ένταση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων καθώς και την ανακύκλωση διαχρονικών παθογενειών που αναπαράγουν τα ίδια προβλήματα (Γούλας & Φωτόπουλος, 2021:15).

Επομένως, προϋπόθεση για την αντιστροφή της επικρατούσας εικόνας, όσον αφορά το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα - πέρα από τα σοβαρά ζητήματα ελλείψεων σε υλικοτεχνική υποδομή σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, και του επίσης διόλου αμελητέου προβλήματος της γήρανσης του εκπαιδευτικού προσωπικού για πολύ συγκεκριμένους λόγους (αύξηση ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, χαμηλές συντάξεις) - είναι κατ' αρχάς η δραστική αντιμετώπιση του ζητήματος της υποχρηματοδότησης.

Εξαιτίας δε τούτου, τα ελληνικά νοικοκυριά συνεχίζουν να επωμίζονται ένα δυσβάστακτο οικονομικό βάρος για τα νεότερα σε ηλικία μέλη τους, επενδύοντας ουσιαστικά, παρά τις εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, στην πρόσκτηση των απαραίτητων εφοδίων, προσόντων και δεξιοτήτων για την ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας, με αξιοπρεπείς όρους αμοιβής και εργασίας, προσβλέποντας παράλληλα σε θετικές προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ιδιωτικές δαπάνες για εκπαίδευση εκτοξεύθηκαν το 2018 στα 2,775 δις €, σύμφωνα με τα στοιχεία του Κ.ΑΝ.Ε.Π/ΓΣΕΕ.

Γράφημα: Συνολικές δαπάνες των νοικοκυριών για αγορά αγαθών & υπηρεσιών ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (σε εκ.€) και ποσοστιαία αναλογία τους ως προς τις συνολικές δαπάνες των νοικοκυριών για αγορά αγαθών & υπηρεσιών στα κράτη-μέλη της ΕΕ-28 το 2018

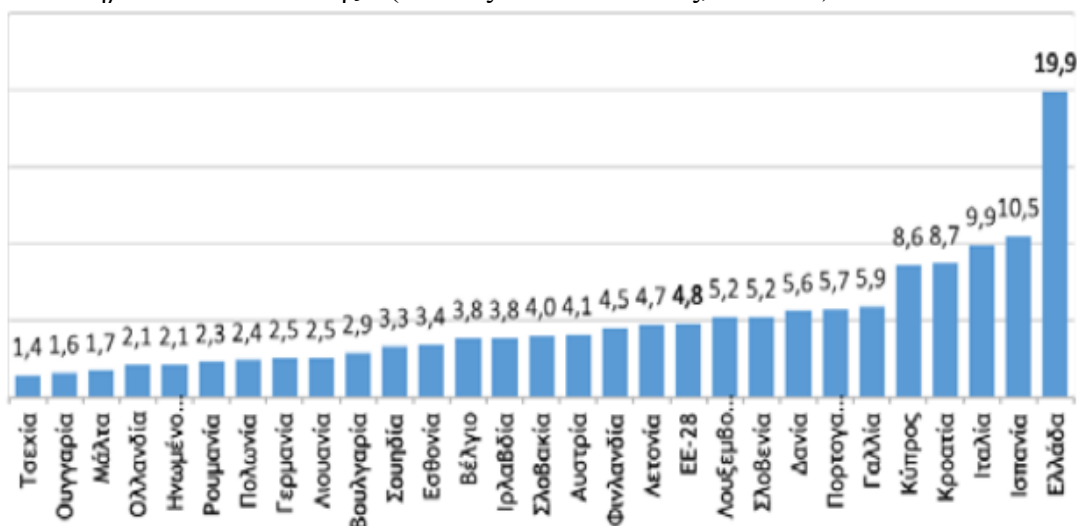

Πηγή: EUROSTAT

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2020

Διαφάνεια: 26η

Και πραγματικά, η ελληνική οικογένεια, παρά την αρνητική πρωτιά της χώρας μας σε ποσοστό ανέργων πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης [1^η μεταξύ των χωρών - μελών της Ε.Ε, με ποσοστό 19,9% (στοιχεία της Eurostat 2019)], συνεχίζει να επενδύει στην εκπαίδευση, αναλαμβάνοντας ένα δυσανάλογο για τις αντοχές της οικονομικό βάρος, ακόμη και την περίοδο της οικονομικής και μετέπειτα πανδημικής κρίσης, με δεδομένο ότι «το μεταπολιτευτικό πρόταγμα της «δωρεάν παιδείας» έχει πληγωθεί ανεπανόρθωτα από την άνοδο της «σκιώδους εκπαίδευσης», που τεκμηριώνεται στις εξαιρετικά υψηλές ιδιωτικές δαπάνες για αγορά αγαθών και υπηρεσιών εκπαίδευσης» (Γούλας & Φωτόπουλος, 2021:21).

Ποσοστό ανέργων με μορφωτικό επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ISCED 5-8) επί του πληθυσμού, ηλικίας 25 έως και 34 ετών (κράτη-μέλη της ΕΕ-28,2018)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ, 2019)

3. Εκπαιδευτική αυτονομία ή απορρύθμιση;

Για τους συντάκτες της Έκθεσης Πισσαρίδη, οι παθογένειες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος χαρακτηρίζονται αγκυλώσεις (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:75).

Μία από τις αγκυλώσεις αυτές είναι ο εξαιρετικά συγκεντρωτικός χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Ο ρόλος του Υπουργείου Παιδείας αποδεικνύεται καθοριστικός, ακόμη και για τις ελάχιστον σημασίας αποφάσεις, ενώ

αντίστοιχα η ανάληψη πρωτοβουλιών από πλευράς των εκπαιδευτικών μονάδων, σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, αποτιμάται ως εξαιρετικά περιορισμένη:

«Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι εξαιρετικά συγκεντρωτικό. Όλες οι σημαντικές αποφάσεις αλλά και πληθώρα αποφάσεων δευτερεύουσας σημασίας λαμβάνονται σε κεντρικό επίπεδο και η αυτονομία των εκπαιδευτικών μονάδων όλων των βαθμίδων είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ιδίως στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση» (ό.π., σελ. 75).

Την ίδια στιγμή, δεν υπάρχουν διαδικασίες αξιολόγησης τόσο για τις εκπαιδευτικές δομές, όσο και για το διδακτικό προσωπικό και αντίστοιχη κινητροδότηση, ακόμη και αρνητική κατά περίπτωση, σύμφωνα με την απόδοση των εκπαιδευτικών μονάδων και των εκπαιδευτικών:

«Ταυτόχρονα, με μερική εξαίρεση την τριτοβάθμια εκπαίδευση, παρατηρείται σχεδόν παντελής έλλειψη αξιολόγησης εκπαιδευτικών δομών και εκπαιδευτικού προσωπικού αλλά και κοινωνικής λογοδοσίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Τουλάχιστον στις δύο πρώτες βαθμίδες του συστήματος παρατηρείται παντελής έλλειψη θετικής ή αρνητικής κινητροδότησης αναφορικά με την απόδοση των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευτικών μονάδων, ενώ στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν υπάρχει επαρκής αντιστοίχιση μεταξύ ερευνητικών και εκπαιδευτικών επιδόσεων με την κατανομή θέσεων και πόρων» (ό.π., σελ. 75).

Σε αντιστάθμισμα αυτής της κατάστασης προτείνεται η συνεχής αξιολόγηση της απόδοσης των εκπαιδευτικών μονάδων, με παράλληλη σύνδεση της παρεχόμενης από την Πολιτεία χρηματοδότησης με την επίτευξη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων:

«Η αξιολόγηση θα πρέπει να είναι διαδικασία συνεχής, να οργανώνεται και συντονίζεται από κεντρικό ανεξάρτητο φορέα, και να αποβλέπει στη βελτίωση της απόδοσης τόσο των επιμέρους σχολικών μονάδων όσο και του συστήματος συνολικά. Θα πρέπει να συνδεθεί με κάποιας μορφής παροχή θετικών ή αρνητικών κινήτρων, ενώ οι αδυναμίες των σχολικών μονάδων που υστερούν σε επιδόσεις, είναι σκόπιμο να αντιμετωπίζονται με στοχευμένες και ολοκληρωμένες παρεμβάσεις (π.χ. μικρότερο μέγεθος τάξεων, αυξημένη ενισχυτική διδασκαλία, ειδικές επιμορφώσεις εκπαιδευτικών, ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα, κλπ.). Στο πλαίσιο αυτό, χρειάζονται επανεξέταση και οι σημερινές διαδικασίες κατανομής της κρατικής χρηματοδότησης στις σχολικές μονάδες, ώστε να συνδεθούν με την επίτευξη εκπαιδευτικών στόχων» (ό.π., σελ. 75).

Επιπλέον, προκρίνεται η ενίσχυση της αυτονομίας των εκπαιδευτικών μονάδων, μέσω μεταβίβασης αρμοδιοτήτων από την κεντρική διοίκηση στις σχολικές μονάδες και την τοπική αυτοδιοίκηση:

*« ... η αυτονομία των σχολικών μονάδων στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Ορισμένες αρμοδιότητες μπορούν να μεταβιβασθούν από την κεντρική διοίκηση στις επιμέρους σχολικές μονάδες, μεταβιβάζοντας στους διευθυντές (και στο υπόλοιπο εκπαιδευτικό προσωπικό) κατάλληλη ευελιξία (σημ. η έντονη γραφή δική μας) και παιδαγωγικές αρμοδιότητες, ώστε να μπορούν να διαμορφώσουν τη λειτουργία της κάθε μονάδας ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες και ευκαιρίες. Άλλες αρμοδιότητες μπορούν να μεταβιβασθούν στην τοπική αυτοδιοίκηση, όπως ιδίως η διαχείριση του κύριου και βοηθητικού προσωπικού των σχολικών μονάδων, με διασφάλιση των εργασιακών τους σχέσεων. Η αποκέντρωση αυτή, είτε στους δήμους είτε στις περιφέρειες, πέρα από την έγκαιρη στελέχωση και τη βελτίωση της λειτουργίας των σχολικών μονάδων, θα ενισχύσει τον επιτελικό ρόλο της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας, θα ενδυναμώσει τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό, θα βελτιώσει την ανταπόκριση στις διαρκώς μεταβαλλόμενες εκπαιδευτικές ανάγκες και θα ενισχύσει την **μεταρρυθμιστική** (σημ. η έντονη γραφή δική μας) ικανότητα του κράτους»* (ό.π., σελ. 79 - 80) .

Έχοντας ήδη επισημάνει στο θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας το περιεχόμενο των εννοιών ευελιξία και μεταρρυθμίσεις στο νεοφιλελεύθερο λεξιλόγιο, οι ανωτέρω παρατηρήσεις και οι αντίστοιχες προτάσεις των συντακτών της Έκθεσης Πισσαρίδη παραπέμπουν ευθέως στις νεοφιλελεύθερες αρχές περί ενίσχυσης της διοικητικής και διαχειριστικής αυτονομίας των σχολείων, ανάπτυξης επιχειρηματικών μορφών διοίκησης των σχολικών μονάδων, εισαγωγής διαδικασιών αξιολόγησης με έμφαση στην αυτοαξιολόγηση των εκπαιδευτικών - εντείνοντας ταυτόχρονα την ανασφάλεια για την επαγγελματική τους επάρκεια και θέτοντας εν αμφιβόλω το επαγγελματικό τους μέλλον -, ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας μεταξύ των σχολικών μονάδων και σύνδεσης της χρηματοδότησης με την επίτευξη συγκεκριμένων και μετρήσιμων εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων.

Για τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση στα εκπαιδευτικά ζητήματα, η ρητορική περί «επιτυχημένων» και «αποτελεσματικών σχολείων» συνδέεται κατ' εξοχήν, όπως ήδη έχουμε αναλύσει, με ζητήματα επιχειρησιακών πρακτικών στη διοίκηση και οργάνωση των σχολείων, σχεδόν εμμονικής προσήλωσης στην αξιολόγηση και

επιβολής μετρήσιμων στόχων επίτευξης συγκεκριμένων εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων, γεγονός που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή της κατάλληλης σχολικής ηγεσίας και την ανάπτυξη μιας ανταγωνιστικής κουλτούρας στο σχολείο, αντί της εξασφάλισης της απαιτούμενης χρηματοδότησης, στήριξης του εκπαιδευτικού προσωπικού και ενίσχυσης των υποδομών.

Παράλληλα, η ρητορική περί αυτονομίας των εκπαιδευτικών μονάδων αποτελεί σταθερή νεοφιλελεύθερη επωδό, καθώς ταυτίζεται με την πάγια θέση των αγορών που επιδιώκουν τη διάρθρωση της λειτουργίας του σχολείου σύμφωνα με το πρότυπο των επιχειρήσεων και των αναγκών της αγοράς, με μεγαλύτερη αυτονομία και λιγότερη γραφειοκρατία (Nikolakaki, 2021:242).

Στο σημείο αυτό, θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι το Ινστιτούτο Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (INE ΓΣΕΕ) επεξεργάστηκε και δημοσιοποίησε μια έκθεση υπό τον τίτλο: «Η μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξης. Μια εναλλακτική πρόταση στην Έκθεση Πισσαρίδη» (INE ΓΣΕΕ, 2020).

Στην αντίστοιχη, λοιπόν, έκθεση του INE ΓΣΕΕ (2020:77) διατυπώνονται σοβαρές ενστάσεις ως προς την ευαγγελιζόμενη «αυτονομία» της Έκθεσης Πισσαρίδη, επισημαίνοντας ότι πίσω από τη συγκεκριμένη διακήρυξη υποκρύπτονται παρωχημένες και εν πολλοίς επικίνδυνες πρακτικές, που θέτουν σε κίνδυνο τον ενιαίο και δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης και δημιουργούν πολύ σοβαρά ζητήματα ισότιμης πρόσβασης των εκπαιδευομένων στις εκπαιδευτικές μονάδες.

Σύμφωνα με την εναλλακτική πρόταση του INE ΓΣΕΕ, οι συντάκτες της Έκθεσης σκόπιμα αποκρύπτουν τις πραγματικές προθέσεις τους για χρηματοδότηση και απευθείας στήριξη όχι των σχολικών μονάδων αλλά της λεγόμενης «γονεϊκής επιλογής» μέσω των vouchers. Τα τελευταία, όπως ήδη διεξοδικά έχουμε αναλύσει, συνδέθηκαν ευθέως με τη νεοφιλελεύθερη επίθεση στην εκπαίδευση, με πρωτοστάτη τον Μίλτον Φρίντμαν, ο οποίος από το 1955 υποστήριξε τη λειτουργία μιας εκπαιδευτικής αγοράς μέσω ενός συστήματος κουπονιών, που θα είχε στο κέντρο τις έννοιες της σχολικής επιλογής και της ικανοποίησης των καταναλωτών, για την προώθηση του ανταγωνισμού μεταξύ των εκπαιδευτικών παρόχων (Nikolakaki, 2021:269).

Με τον τρόπο αυτό, η ισότιμη πρόσβαση των εκπαιδευομένων σε ποιοτικές εκπαιδευτικές δομές από ευθύνη της Πολιτείας εκφυλίζεται σε δήθεν «προνόμιο» για γονείς και μαθητές, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να επιλέξουν το σχολείο της

αρεσκείας τους, γεγονός που διευρύνει ακόμη περισσότερο προϋπάρχουσες κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και πολιτισμικές ανισότητες. Και τούτο γιατί οι ασθενέστεροι σε επιδόσεις μαθητές κινδυνεύουν να βρεθούν στο περιθώριο, καθώς δεν αποτελούν επιλογή των σχολικών μονάδων και των διευθυντών - managers, που με τη σειρά τους μετεξελίσσονται σε κυνηγούς των «αρίστων», με στόχο την εξασφάλιση της πολυπόθητης υψηλής αξιολόγησης της σχολικής μονάδας βάσει της απόδοσης.

Με τον τρόπο αυτό η εκπαίδευση μετατρέπεται σε εμπόρευμα, αφήνοντας εκτός ένα ευρύ πεδίο κοινωνικών αναγκών, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων έννοιες όπως κοινωνική ισότητα, κοινωνική συνοχή, κοινές αξίες και γλώσσα (Nikolakaki, 2021:248).

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι στις Παρατηρήσεις και Προτάσεις του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2021:44) επί του Σχεδίου Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία γίνεται ευθεία αναφορά στον κίνδυνο αύξησης του κοινωνικού αποκλεισμού και των εκπαιδευτικών ανισοτήτων από την εφαρμογή του μέτρου της αυτονομίας της εκπαιδευτικής μονάδας (school choice, voucher schools), η οποία και παραπέμπει στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές των Ρέιγκαν και Θάτσερ στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Τέλος, η απειλή περαιτέρω απορρύθμισης της παρεχόμενης εκπαίδευσης, μέσω της μεταφοράς αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση, που ούτως ή άλλως δεν διαθέτει τους κατάλληλους πόρους και την απαραίτητη τεχνογνωσία, φαντάζει μάλλον εφιαλτική.

4. Ποιοτικοί παράμετροι στην εκπαιδευτική πολιτική ή διαβάζοντας τους αριθμούς αλλιώς

Σύμφωνα με την Έκθεση Πισσαρίδη, η Ελλάδα δεν υπολείπεται της γενικότερης ευρωπαϊκής και παγκόσμιας τάσης αύξησης των δαπανών, δημοσίων και ιδιωτικών, για την εκπαίδευση ως ποσοστό του ΑΕΠ:

«Η Ελλάδα ακολουθεί την ευρωπαϊκή και παγκόσμια τάση και αυξάνει διαχρονικά τις ιδιωτικές και δημόσιες δαπάνες εκπαίδευσης ως ποσοστό του ΑΕΠ» (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:75).

Μάλιστα, σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ εμφανίζονται υψηλότερες σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο,

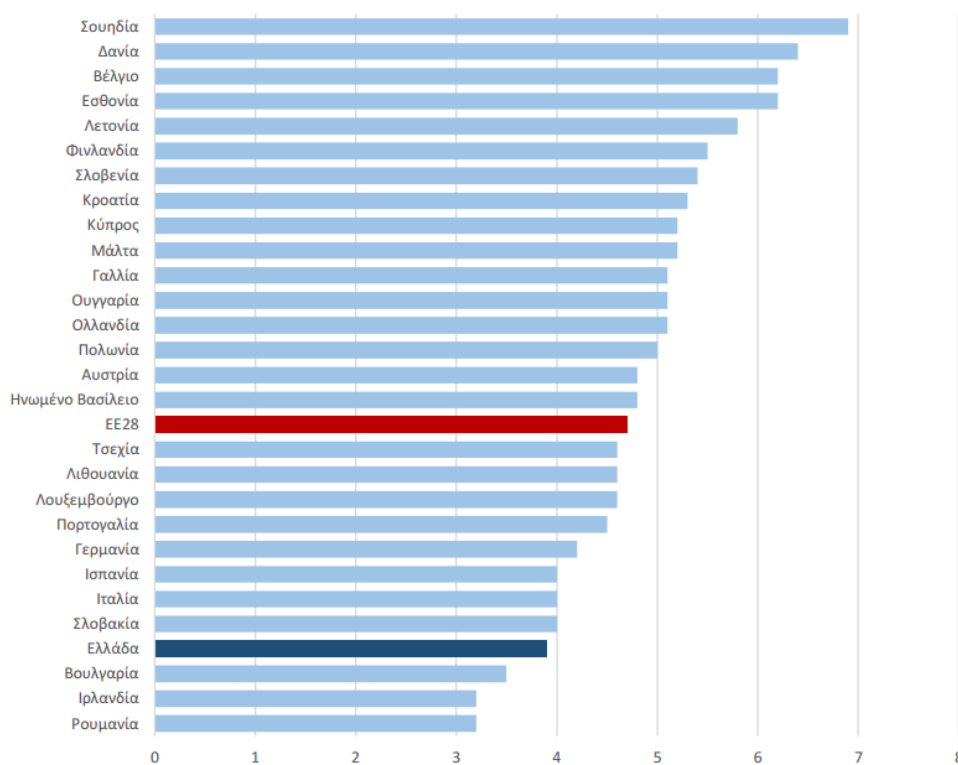
παρά το γεγονός ότι απασχολεί συχνά το δημόσιο διάλογο το ζήτημα της δαπανών της δημόσιας εκπαίδευσης με όρους υποχρηματοδότησης:

«Το ζήτημα της υποχρηματοδότησης της δημόσιας εκπαίδευσης αναφέρεται συχνά στον δημόσιο διάλογο της χώρας, με τη σχετική συζήτηση να επικεντρώνεται συνήθως στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Οι δημόσιες δαπάνες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι όμως υψηλότερες στην Ελλάδα (0,9%) από τον μέσο όρο της ΕΕ (0,7%)» (ό.π., σελ. 75 - 76).

Όσον αφορά δε τις μειωμένες δημόσιες δαπάνες για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αυτές δικαιολογούνται από την απροθυμία των Ελλήνων μαθητών να στραφούν στην επαγγελματική εκπαίδευση, η οποία απαιτεί επιπλέον πόρους, λόγω και του ιδιαίτερου χαρακτήρα της:

«Η υστέρηση στις δημόσιες δαπάνες σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ αφορά την προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1,3% Ελλάδα, 1,5% ΕΕ) και, ιδίως, τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1,2% Ελλάδα, 1,8% ΕΕ). Εν μέρει, η διαφορά στις δημόσιες δαπάνες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εξηγείται από τη χαμηλή συμμετοχή μαθητών στη δευτεροβάθμια επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα, η λειτουργία της οποίας απαιτεί υψηλότερη δαπάνη ανά μαθητή, λόγω και του εργαστηριακού της χαρακτήρα» (ό.π., σελ. 76).

Δαπάνες δημόσιας εκπαίδευσης στα κράτη μέλη της ΕΕ (% ΑΕΠ, 2018)

Πηγή: Eurostat (σελ. 76 Έκθεσης Πισσαρίδη)

Επιπλέον, παρά και τις συμπτώξεις σχολικών μονάδων την περίοδο της οικονομικής κρίσης, εξακολουθούν και υπάρχουν μικρές σε μέγεθος εκπαιδευτικές δομές, λόγω της ιδιαίτερης μορφολογίας της χώρας (ορεινές και νησιωτικές περιοχές), με το εκπαιδευτικό αποτύπωμα που αφήνουν, ωστόσο, να μην κρίνεται ικανοποιητικό:

«Παρά τις όποιες συνενώσεις εκπαιδευτικών μονάδων που έγιναν στα χρόνια της κρίσης, το μέσο μέγεθος των εκπαιδευτικών μονάδων παραμένει ιδιαίτερα μικρό, κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό εν μέρει οφείλεται στη μορφολογία της χώρας, με τα πολλά μικρά νησιά και τις σχετικά απομονωμένες ορεινές περιοχές να επιβάλλουν τη λειτουργία σχολείων ακόμα και με πολύ λίγους μαθητές. Το εκπαιδευτικό αποτέλεσμα των πολύ μικρών σχολείων συνήθως δεν είναι ικανοποιητικό» (ό.π., σελ. 77).

Ως εκ τούτου, και λαμβάνοντας υπ' όψιν την ανάγκη εξορθολογισμού των διαθέσιμων πόρων, προτείνεται «...η αύξηση του μεγέθους των τάξεων (με αύξηση του ελάχιστου αριθμού μαθητών ανά τάξη)» και κρίνεται «... απαραίτητη η προώθηση συγχωνεύσεων σχολείων και η δημιουργία μεγαλύτερων εκπαιδευτικών μονάδων, καθώς και η ενοποίηση της διοίκησής τους, ανά περιοχή, που θα επιτρέψει καλύτερη αξιοποίηση των πόρων και όλων των κατηγοριών του προσωπικού τους» (ό.π., σελ. 84).

Σημειώνεται, επιπρόσθετα, ότι η ωριαία δαπάνη επαφής εκπαιδευτικού και μαθητή στην Ελλάδα αποτιμάται ως μία από τις υψηλότερες μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ, εξαιτίας του μικρού μέσου μεγέθους των τάξεων στις σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και του σχετικά μικρού αριθμού διδακτικών ωρών των Ελλήνων εκπαιδευτικών εν συγκρίσει προς τους αντίστοιχους ευρωπαϊούς συναδέλφους τους:

«Επιπρόσθετα, πριν την κρίση, το κόστος ανά ώρα επαφής δασκάλου/καθηγητή και μαθητή στην Ελλάδα ήταν ένα από τα υψηλότερα στον ΟΟΣΑ. Αυτό δεν οφειλόταν στους υψηλούς μισθούς των εκπαιδευτικών, αλλά (α) στο μικρό μέσο μέγεθος των τάξεων στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ακόμα και στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, και (β) στον σχετικά χαμηλό αριθμό ωρών διδασκαλίας των Ελλήνων εκπαιδευτικών σε σύγκριση με τους ευρωπαϊούς συναδέλφους τους» (ό.π., σελ. 77).

Τα σχετικά ευρήματα για τις εκπαιδευτικές δαπάνες και δομές της Έκθεσης Πισσαρίδη τυγχάνουν διαφορετικής ανάγνωσης στην Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020:75).

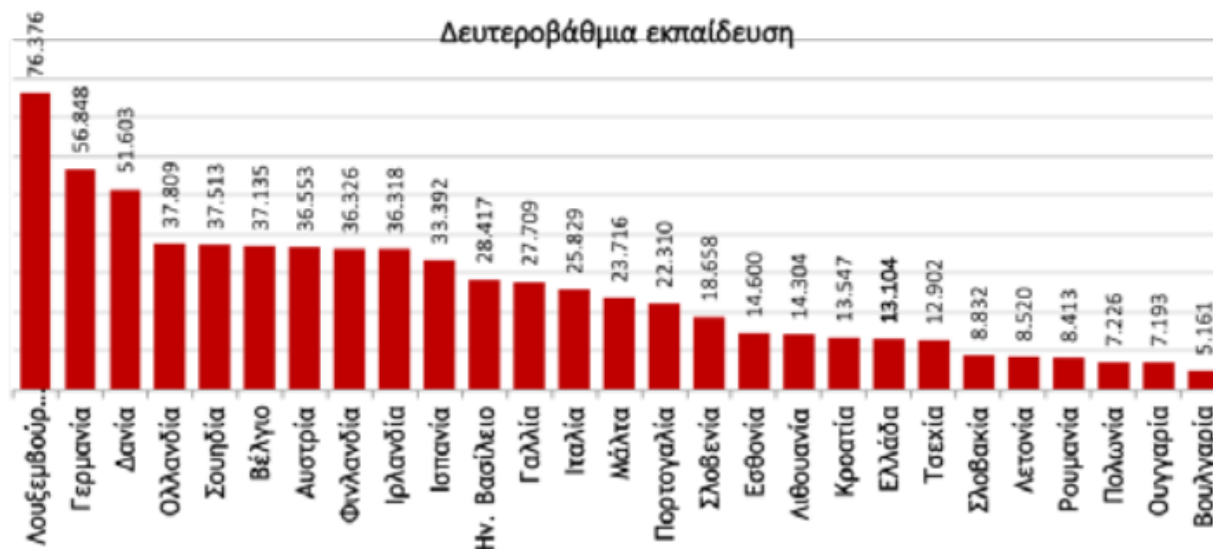
Και τούτο γιατί διαπιστώνεται μια συστηματική απομείωση των δημοσίων δαπανών για την παιδεία και γενικότερα για δημόσια και κοινωνικά αγαθά, γεγονός το οποίο επηρεάζει βαθύτατα και κυρίως τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, αφήνοντας παράλληλα έδαφος στην εκδήλωση πρωτοβουλιών με κερδοσκοπικά, ωστόσο, χαρακτηριστικά.

Πρόκειται κατ' ουσίαν για την επιτομή της τεχνικής που περιέγραψε ο Noam Chomsky το 2017 για το πως δημόσια αγαθά οδηγούνται στην ιδιωτικοποίηση: «αποχρηματοδότηση, βεβαιωθείτε ότι τα πράγματα δεν λειτουργούν, οι άνθρωποι θυμώνουν, τα παραδίδεις στο ιδιωτικό κεφάλαιο». Δεν είναι τυχαίο ότι περικοπές στις εκπαιδευτικές δαπάνες επιβλήθηκαν με νεοφιλελεύθερα μέτρα λιτότητας παγκοσμίως, για τη δομική προσαρμογή του καπιταλισμού (Nikolakaki, 2021:270). Η πρόσφατη κραυγή αγωνίας των Διευθυντών Δημοσίων ΙΕΚ αποτελεί ίσως την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αγωνιώδους παρέμβασης για την υποχρηματοδότηση και οικονομική ασφυξία, με την οποία έρχονται αντιμέτωπες δημόσιες εκπαιδευτικές δομές.²⁷ Το ακόμη πιο τραγικό, η εναγώνια έκκληση και αναζήτηση χορηγών από δημόσιους εκπαιδευτικούς φορείς!²⁸

Σε ό,τι δε αφορά τον καταλυτικό ρόλο των εκπαιδευτικών στην εκπαιδευτική διαδικασία, παρά τις «φιλότιμες» προσπάθειες απαξίωσης του έργου τους με επιχειρήματα περί δήθεν υψηλόμισθων εκπαιδευτικών σε σχέση με τις ώρες απασχόλησης, σκόπιμα αποσιωπάται ότι ο κλάδος των Ελλήνων εκπαιδευτικών αν και αποκλίνει ελάχιστα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ως προς τις ώρες διδασκαλίας κατ' έτος, υπολείπεται σημαντικά σε επίπεδο αμοιβών σε σχέση με την υπόλοιπη ευρωπαϊκή οικογένεια.

²⁷ Δ.ΙΕΚ Λήμνου. (2022). *Δελτίο Τύπου Πανελλήνιας Ένωσης Διευθυντών Δημοσίων Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης. Τα Δημόσια ΙΕΚ εξακολουθούν να στενάζουν δύο χρόνια από την ψήφιση του νομοσχεδίου για την ΕΕΚ και την αναβάθμισή τους*. Ανακτήθηκε 13 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://ieklimnou.weebly.com/kappaepsilonnutaurhoiotakappaeta/2739561>

²⁸ Δ.ΙΕΚ Λήμνου (2022). *Αναζήτηση χορηγών για το Δ.ΙΕΚ Λήμνου*. Ανακτήθηκε 13 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://ieklimnou.weebly.com/kappaepsilonnutaurhoiotakappaeta/9136298>

Ετήσιες μεκτές αποδοχές εκπαιδευτικών πλήρους απασχόλησης (εισαγωγικό μισθολογικό κλιμάκιο) στα δημόσια σχολεία (EUR) (2018-2019)

Πηγή: European Commission/EACEA/Eurydice, 2020. Teachers' and School Heads' Salaries and Allowances in Europe - 2018/19. Eurydice Facts and Figures. Luxembourg: Publications Office of the European Union (Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ ΓΣΕΕ, 2020)

Βεβαίως, η προσπάθεια υποβάθμισης των εκπαιδευτικών εντάσσεται στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, η οποία επιχειρεί να περιστείλει τη δύναμη των δασκάλων και των συνδικάτων προς όφελος της άρχουσας τάξης, με αυτήν να αποκομίζει κέρδη σε οικονομική κλίμακα και να δημιουργεί πολιτιστικά έναν μελλοντικό παθητικό πολίτη που δεν θα αντισταθεί στις δυνάμεις της οικονομικής ηγεμονίας (Nikolakaki, 2021:240).

Προκειμένου δε η εικόνα μας να είναι πληρέστερη, σε ό,τι αφορά την ελληνική πραγματικότητα, αξίζει να επισημάνουμε ότι τα εκπαιδευτικά προσόντα του διδακτικού προσωπικού σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης εμφανίζονται υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αφού οι Έλληνες εκπαιδευτικοί κατέχουν υψηλό επίπεδο μεταπτυχιακών σπουδών, γνώσης ξένων γλωσσών, υπολογιστών κ.λπ. Η διαπίστωση αυτή καταδεικνύει την έντονη κινητικότητα και την εγρήγορση που επιδεικνύουν, σε μια εποχή που προφανώς και έχουν συνειδητοποιήσει απόλυτα ότι το εκπαιδευτικό επάγγελμα είναι ανταγωνιστικό, απαιτητικό και άμεσα συνυφασμένο με την κουλτούρα της διά βίου μάθησης (Γούλας & Φωτόπουλος, 2021:23).

Θα συμφωνήσουμε, επομένως, με την άποψη των Γούλα & Φωτόπουλου (2021:23), ότι μια τέτοια θεώρηση, βάσει της οποίας υποβαθμίζεται ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού στην εκπαίδευση, έχει ως αποτέλεσμα να ναρκοθετείται η προοπτική του εκπαιδευτικού μας συστήματος αν το εκπαιδευτικό προσωπικό δεν ανανεώνεται και δεν αναγνωρίζεται ουσιαστικά η προσφορά του στην προοπτική ανάπτυξης της χώρας.

Επιπρόσθετα και σε αντιδιαστολή προς το επιχείρημα περί μικρής αναλογίας μαθητών ανά εκπαιδευτικό, σύμφωνα με την Έκθεση Πισσαρίδη, στοιχείο που ανάβει το πράσινο φως για την περαιτέρω σύμπτυξη σχολικών μονάδων, στην Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020:77) γίνεται ιδιαίτερη αναφορά όχι μόνο στη γεωγραφική και κοινωνική μορφολογία και ιδιαιτερότητα του ελλαδικού χώρου (νησιωτικές, απομακρυσμένες, υποβαθμισμένες περιοχές κ.ά.), αλλά και γενικότερα στην ευνοϊκή επίδραση των μικρών σε αριθμό μαθητών σχολικών τάξεων, όσον αφορά την επίτευξη θετικών εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων. Άλλωστε, για τους ιδιώτες εκπαιδευτικούς παρόχους, η συγκεκριμένη αρχή είναι κάτι παραπάνω από αυτονόητη, με τους ίδιους να προβάλλουν συστηματικά ως ανταγωνιστικό πλεονέκτημα τη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε ιδιόκτητες εγκαταστάσεις και κυρίως σε ολιγομελείς τάξεις.

5. Επιλεκτική ή αξιόπιστη κοινωνική λογοδοσία;

Ταυτόχρονα με την επένδυση στην αυτονομία και τη συνεχή αξιολόγηση σχολικών μονάδων και εκπαιδευτικών, η Έκθεση Πισσαρίδη επενδύει σε μια ακόμη νεοφιλελεύθερη αρχή στην οποία έχουμε αναφερθεί, στην ενίσχυση της κοινωνικής λογοδοσίας:

«Τα αποτελέσματα των αξιολογήσεων των σχολικών μονάδων θα πρέπει να δημοσιοποιούνται και να παρουσιάζονται σε συγκριτική μορφή - πάντοτε λαμβάνοντας υπόψη και τον ρόλο των εισροών της εκπαιδευτικής διαδικασίας - ώστε να ενισχύεται ο ρόλος της κοινωνικής λογοδοσίας, αλλά και να βελτιώνεται η πληροφόρηση γονέων και μαθητών» (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:80).

Οι εκπαιδευτικές μονάδες οφείλουν, αξιοποιώντας τις σύγχρονες τεχνολογίες, να κοινοποιούν τα αποτελέσματα της αξιολόγησής τους ως προς την επίτευξη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων.

Γονείς και μαθητές δικαιούνται να έχουν πρόσβαση στα αποτελέσματα αυτά, καθώς το μέτρο της λογοδοσίας φωτογραφίζει εμμέσως, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, το δικαίωμα επιλογής συγκεκριμένης σχολικής μονάδας (school choice).

Για τον De Lissouy (2013:423), η αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης στο νεοφιλελευθερισμό, με βάση το επιχειρηματικό μοντέλο, έχει ως αποτέλεσμα μαθητές και εκπαιδευτικοί (ακόμη και ολόκληρες σχολικές κοινότητες) να εκπαιδεύονται να βλέπουν εαυτούς ως θεμελιωδώς απομονωμένους και για πάντα ανταγωνιζόμενους σ' έναν κόσμο στον οποίο υπάρχουν πάντα νικητές και χαμένοι, και στον οποίο οι

ηττημένοι δεν έχουν κανέναν άλλο παρά μόνο τον εαυτό τους να κατηγορήσουν για την «αναποτελεσματικότητά» τους. Το σύστημα λογοδοσίας που βασίζεται σε τεστ στην εκπαίδευση κινητοποιεί δυναμικά αυτόν τον ανταγωνισμό, φέρνοντας σε αντιπαράθεση μαθητές, εκπαιδευτικούς και σχολεία μεταξύ τους, σ' έναν αγώνα για υψηλότερες βαθμολογίες και ανώτερες κατατάξεις, εισάγοντας ταυτόχρονα μια διάχυτη κατάσταση άγχους μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών και μια κουλτούρα επιτήρησης από την οποία δεν φαίνεται να υπάρχει διαφυγή.

Όμως, οφείλουμε να αναρωτηθούμε πώς το ζήτημα της κοινωνικής λογοδοσίας αφορά αποκλειστικά το δημόσιο χώρο και τους εκπαιδευτικούς - και εδώ η παρέμβαση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020:82) είναι αξιοσημείωτη -, και μάλιστα υπό συνθήκες που καλλιεργούν την ανασφάλεια και την απαξίωση του έργου τους, ενώ την ίδια στιγμή η κεντρική διοίκηση και τα λοιπά στελέχη που δραστηριοποιούνται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο πεδίο των εκπαιδευτικών πολιτικών παραμένουν στο απυρόβλητο.

Στο απυρόβλητο, επίσης, δεν είναι δυνατόν να παραμένει ο ιδιωτικός χώρος, ο οποίος χορηγεί τίτλους σπουδών που συνοδεύονται από επαγγελματικά δικαιώματα, τη στιγμή μάλιστα που εμφανίζεται περισσότερο επιρρεπής σε θέματα, για τα οποία απαιτείται κοινωνική λογοδοσία και δημόσιος έλεγχος.

6. Εκπαίδευση και διασύνδεση με την αγορά εργασίας. Αναντιστοιχία δεξιοτήτων ή κοντόφθαλμη «επιχειρηματική» λογική;

Το ζήτημα της αναντιστοιχίας των παρεχόμενων γνώσεων και δεξιοτήτων της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η υποτιθέμενη αδυναμία διασύνδεσης με τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς εργασίας επανέρχεται στην Έκθεση Πισσαρίδη.

Σύμφωνα με αυτήν, τα προγράμματα σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι προσανατολισμένα στην παραγωγή στελεχών με προοπτικές απασχόλησης στο δημόσιο τομέα και κυρίως στην εκπαίδευση, αντί να ανταποκρίνονται στις πραγματικές και διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες του ιδιωτικού τομέα και των επιχειρήσεων:

«Στο επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα προγράμματα σπουδών συχνά αποσκοπούν στην προετοιμασία για απασχόληση στον δημόσιο τομέα, και ιδιαίτερα την ίδια την εκπαίδευση. Σημαντικός αριθμός πτυχιούχων παραμένει άνεργος για μεγάλο χρονικό διάστημα, ετεροαπασχολείται ή μεταναστεύει στο εξωτερικό. Το τελευταίο συχνά οφείλεται σε υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας πτυχιούχων στην ελληνική

αγορά εργασίας ακόμα και σε κλάδους υψηλής ζήτησης, εξειδίκευσης και κόστους σπουδών (γιατροί, μηχανικοί, κλπ.). Ταυτόχρονα, οι ελλείψεις δεξιοτήτων είναι μεγάλες, ιδιαίτερα στους τομείς της ενέργειας και των τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών, παρά τα πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων (39,9% μεταξύ των νέων ηλικίας 15-24 ετών, έναντι 16,1% στην ΕΕ, και 28,5% ηλικίας 25-29 έναντι 10% στην ΕΕ το 2018) και τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης αποφοίτων όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Επιπλέον, μεγάλος αριθμός φοιτητών καθυστερεί ή εγκαταλείπει τις σπουδές.» (Πισσαρίδης κ.ά., 2020:78) .

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απροθυμία των Ελλήνων μαθητών να «αγκαλιάσουν» την επαγγελματική εκπαίδευση που και η ίδια χαρακτηρίζεται υποβαθμισμένη, οδηγεί σε μεγάλες ελλείψεις δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας, τη στιγμή που υπάρχει υπερπροσφορά πτυχιούχων, λαμβάνοντας επιπλέον υπ' όψιν ότι μεγάλος αριθμός φοιτητών εγκαταλείπει τις σπουδές του εξαιτίας της έλλειψης οποιασδήποτε επαγγελματικής προοπτικής:

«Αλλά και η επαγγελματική εκπαίδευση είναι εξαιρετικά υποβαθμισμένη, συχνά συνοδεύεται με «στίγμα αποτυχίας», και πολλά από τα διδασκόμενα αντικείμενα μικρή μόνο σχέση έχουν με ειδικότητες που πράγματι ζητούνται στην αγορά εργασίας» (ό.π., σελ. 78).

Η στροφή της ανώτατης εκπαίδευσης στις πραγματικές ανάγκες της αγοράς, η προοπτική διεθνοποίησης των πανεπιστημίων, η προσέλκυση ξενόγλωσσων φοιτητών και εκπαιδευτικού προσωπικού, η ανανέωση των υλικοτεχνικών υποδομών, η επιμόρφωση του διδασκόντων είναι μόνο μερικές από τις προτάσεις για την ενίσχυση του ρόλου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και την άρση της λεγόμενης αναντιστοιχίας των γνώσεων και δεξιοτήτων που παρέχονται μέσω της τυπικής εκπαίδευσης, προκειμένου αυτές να ταυτισθούν με τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς.

Ωστόσο, η ρητορική περί πτυχίων σχολών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης χωρίς αντίκρισμα στην αγορά εργασίας, όχι μόνο είναι κενή περιεχομένου, αλλά υποκρύπτει μια σκόπιμη και συστηματική προσπάθεια απαξίωσης του ρόλου του δημόσιου πανεπιστημίου (INE ΓΣΕΕ, 2020:79).

Και τούτο γιατί οι απόφοιτοι των ελληνικών πανεπιστημίων πέρα από περιζήτητοι στην αλλοδαπή, όχι μόνο δεν υπολείπονται γνώσεων και δεξιοτήτων, αλλά αντίθετα αξιοποιούνται, διαγράφουν επιτυχημένες επαγγελματικές καριέρες και μάλιστα αμείβονται ικανοποιητικά για το γνωστικό τους υπόβαθρο στο εξωτερικό,

γεγονός το οποίο εντάθηκε στα χρόνια της βαθιάς, δεκαετούς οικονομικής κρίσης μέσω του λεγόμενου «brain drain».

Η οποιαδήποτε, επομένως, αναφορά στη λεγόμενη αναντιστοιχία γνώσεων και δεξιοτήτων με την αγορά εργασίας είναι εκ του πονηρού και εκπορεύεται από συγκεκριμένους εργοδοτικούς κύκλους, που επιχειρούν να απαξιώσουν τα πτυχία των ελληνικών πανεπιστημίων στην προσπάθειά τους να συμπιέσουν με δόλιο τρόπο το εργασιακό κόστος, αξιοποιώντας τις υπηρεσίες εργαζομένων υψηλών προσόντων με αμοιβές που αντιστοιχούν σε κατώτερου επιπέδου προσόντα.

Μιλώντας για αναντιστοιχία δεξιοτήτων κρίνουμε αναγκαία μια σύντομη αναφορά στην οριοθέτηση των εννοιών «κάθετη» και «οριζόντια» αναντιστοιχία δεξιοτήτων. Σύμφωνα με το Γούλα κ.ά., (2019:23) η «κάθετη» αναντιστοιχία, γνωστή και ως υπερεκπαίδευση, υφίσταται όταν ένα άτομο απασχολείται σε θέση εργασίας για την οποία απαιτείται κατώτερο επίπεδο εκπαίδευσης από αυτό που διαθέτει ο εργαζόμενος, ενώ «οριζόντια» αναντιστοιχία υφίσταται όταν το είδος - και όχι το επίπεδο - της εκπαίδευσης και των δεξιοτήτων είναι ακατάλληλο για τη συγκεκριμένη θέση.

Στην περίπτωση της ελληνικής αγοράς εργασίας εκείνο που οφείλει να μας απασχολήσει δεν είναι η οριζόντια αναντιστοιχία δεξιοτήτων - η απασχόληση δηλαδή εργαζομένων σε αντικείμενο διαφορετικό από εκείνο των σπουδών τους - η οποία ως ποσοστό κινείται κοντά στο μέσο όρο της ΕΕ (Ζάγκος κ.ά., 2019:27).

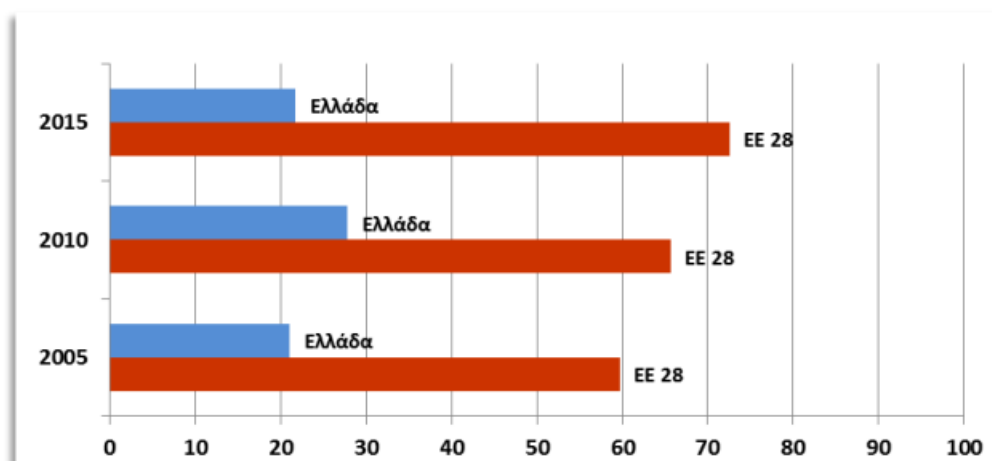
Εκεί που θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας είναι η κάθετη αναντιστοιχία δεξιοτήτων, η απασχόληση δηλαδή εργαζομένων σε θέσεις εργασίας για τις οποίες απαιτούνται λιγότερα προσόντα και χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, από εκείνο που ήδη διαθέτουν.

Η κάθετη όμως αναντιστοιχία δεξιοτήτων δύναται να θεραπευθεί μόνο μέσω της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης - και εδώ ο ρόλος των επιχειρήσεων αποδεικνύεται καταλυτικός, επισημαίνοντας ωστόσο τη γενικότερη απροθυμία τους να επενδύσουν σε προγράμματα ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης - καθώς η τυπική εκπαίδευση φυσικά και αδυνατεί να παρακολουθήσει κατά πόδας τις ανάγκες της αγοράς εργασίας σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και μετεξελισσόμενο, λόγω και των τεχνολογικών εξελίξεων, επιχειρηματικό περιβάλλον.

Και η απροθυμία αυτή δυστυχώς επιβεβαιώνεται σύμφωνα με τον Κόκκο κ.ά. (2021:99) και στην Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission,

2018) για την ΕΚΕ στην Ελλάδα, επισημαίνοντας ότι κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης «οι εργοδότες διατήρησαν την αρνητική στάση τους ως προς την αναβάθμιση των δεξιοτήτων των εργαζομένων τους (μέσω της κατάρτισης) καθώς το υψηλό ποσοστό ανεργίας (23,6% το 2016) τους έδινε τη δυνατότητα μιας σχετικά «βολικής» ανανέωσης των ανθρώπινων πόρων τους».

**Επιχειρήσεις που παρέχουν προγράμματα Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΣΕΚ)
(ως ποσοστό % επί του συνόλου των επιχειρήσεων)**

Πηγή: EUROSTAT (Επεξεργασία: ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2019)

Την ίδια στιγμή για τις ελληνικές επιχειρήσεις θεωρείται σχεδόν αυτονόητο ότι για την κατάληψη μιας θέσης εργασίας οι ενδιαφερόμενοι θα πρέπει να διαθέτουν ούτε λίγο ούτε πολύ ακόμη και μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών και πιστοποίηση ξένης γλώσσας σε άριστο επίπεδο, ενώ οι αντίστοιχες μισθολογικές απολαβές που προσφέρουν στην πραγματικότητα προορίζονται και αντιστοιχούν σε επίπεδο αποφοίτων Γυμνασίου.

Κλείνοντας τη συγκεκριμένη ενότητα, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οποιαδήποτε συζήτηση περί διεθνοποίησης των ΑΕΙ, τη στιγμή που υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις σε υποδομές, χρηματοδότηση και έμπυχο δυναμικό, για να μην αναφέρουμε την περίπτωση τμημάτων σχολών με αρρύθμιστα επαγγελματικά δικαιώματα, φαντάζει μάλλον άκαιρη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η αντίσταση δεν είναι επιλογή, είναι ανάγκη.

- Giroux (2015)

Η ελευθερία αποκτιέται με την πάλη, δεν δίνεται δωρεάν.

-Φρέιρε (1977)

Η ιστορική εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης έδειξε ότι οι σκουπιδοτενεκέδες της πείνας γεννούσαν πιο συχνά καταδότες, συνεργάτες, κλέφτες και μαυραγορίτες από ό,τι επαναστάτες.

-Λυμπεράτος (2012)²⁹

Το παγκόσμιο κύμα νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης, ιδιωτικοποίησης και κατεδάφισης των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, το οποίο στην υπό εξέταση θεματολογία μας εκδηλώνεται

α) με την εργαλειακή αντίληψη για την εκπαίδευση, που νομιμοποιεί την εισαγωγή των αρχών της αγοράς και της επιχειρηματικότητας στις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος και:

- αντιμετωπίζει γονείς και μαθητές σαν αγοραστές - καταναλωτές και την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτές κατ' επέκταση σαν προϊόντα, μέσα από τις προωθούμενες πολιτικές της «σχολικής» και «γονικής» επιλογής,

- αναιρεί στην πράξη το ρόλο του δημόσιου σχολείου, το οποίο όπως και οι υπόλοιπες δημόσιες υπηρεσίες κατηγορείται ότι αποστερεί από τους χρήστες τη δυνατότητα να ασκήσουν το αναφαίρετο δικαίωμα της καταναλωτικής «επιλογής»,

- αμφισβητεί στην πράξη τον επαγγελματισμό και την επάρκεια των εκπαιδευτικών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε διαδικασίες συνεχούς αξιολόγησης, με έμφαση στην αυτοαξιολόγηση, εντείνοντας με τον τρόπο αυτό την εργασιακή επισφάλεια και επαγγελματική αβεβαιότητα,

- προάγει το διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ μαθητών και σχολικών μονάδων, δίνοντας έμφαση στα επίπεδα προσωπικής αποτελεσματικότητας των μαθητών και επίτευξης συγκεκριμένων εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων, βάσει των οποίων συναρτάται και η χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, εντείνοντας με τον τρόπο αυτό προϋπάρχουσες ανισότητες (οικονομικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές), πόσο μάλλον μέσα στο αέναο κινήγι της «αριστείας» με στόχο την εξασφάλιση της πολυπόθητης υψηλής αξιολόγησης βάσει της απόδοσης,

²⁹ Λυμπεράτος, Μ. (2012). *Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών...*, Εφημερίδα «Η Αυγή»

- επιλέγει να μειώνει συνειδητά τις δημόσιες εκπαιδευτικές δαπάνες, καθώς το δημόσιο σχολείο κατηγορείται για κατασπατάληση δημόσιων πόρων, υποβάθμιση της εκπαιδευτικής ποιότητας, επιβολή μιας καταπιεστικής ομοιομορφίας και διαιώνιση της εκπαιδευτικής μετριότητας, μετατοπίζοντας την ίδια στιγμή την ευθύνη στο άτομο για την ανάπτυξη των απαραίτητων γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων για την απόκτηση του πολυπόθητου εισιτηρίου εισόδου στην αγορά εργασίας, και

β) στο πεδίο της αγοράς εργασίας με όρους εργασιακής απορρύθμισης, με τη νέα εργασιακή πραγματικότητα να συντίθεται από:

- τη συνειδητή επιλογή κατάργησης των συλλογικών συμβάσεων, που διέπουν τους όρους αμοιβής και εργασίας των εργαζομένων, με παράλληλη επίθεση στους θεσμούς εκπροσώπησής τους (συνδικάτα),

- τις «άτυπες» ή «ευέλικτες» μορφές απασχόλησης, που έχουν εξοβελίσει την κανονική σχέση εργασίας (σταθερή και πλήρης απασχόληση),

- την επικράτηση της έννοιας της ευελιξίας (flexibility), που με τη σειρά της διολίσθησε σε ευελιξία με ασφάλεια (flexicurity), για να οδηγηθούμε εν τέλει στην εργασιακή επισφάλεια (flexiprecarity) του σύγχρονου πρεκαριάτου. Ταυτόχρονα, ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών υποκειμένων, που η διαβίωσή του διατρέχει κίνδυνο, οδηγείται στη μετανάστευση, με την εκπαίδευση να χρησιμοποιείται ως εργαλείο προκειμένου να υποβοηθηθεί η επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα, πάντοτε προς όφελος των αγορών,

- το μοντέλο της εξωτερίκευσης εργασιών (outsourcing), το οποίο κατακτά δεσπόζουσα θέση, μειώνοντας το εργασιακό κόστος και δημιουργώντας μια μόνιμη απειλή απόλυσης,

- τους εργαζόμενους «μηδενικής οπισθέλκουσας» που, όπως αναλύσαμε, αποτελούν το ιδανικό προφίλ εργαζόμενου χωρίς προηγούμενες δεσμεύσεις, υποχρεώσεις ή συναισθηματικές προσδέσεις και ταυτόχρονα απρόθυμοι να εμπλακεί σε νέες.

- την ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας με απόλυτη προτεραιότητα στις επιχειρηματικές ανάγκες, την άρση των προστατευτικών διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας και τη διευκόλυνση των απολύσεων,

- τις πολιτικές απασχόλησης, που πλέον στον πυρήνα τους θέτουν τις έννοιες της «ενεργοποίησης» των ατόμων και της «απασχολησιμότητας», μεταφέροντας την ευθύνη για την προοπτική της απασχόλησης κύρια στο ίδιο το άτομο,

οφείλει άμεσα να ηγήσει ως καμπανάκι για τον κόσμο της εργασίας.

Δυστυχώς, η ίδια αυτή εργαλειακή αντίληψη αναπαράγεται και προωθείται τεχνηέντως και στην περίπτωση της ελληνικής εκπαίδευσης και σε ό,τι αφορά τη διασύνδεσή της με την αγορά εργασίας, μέσα από τις σχετικές προτάσεις πολιτικής της Έκθεσης Πισσαρίδη, στο πλαίσιο της ευρύτερης νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης· έχοντας, όπως καταδείξαμε, σταθερό προσανατολισμό στις ανάγκες της αγοράς και εστιάζοντας σε διαδικασίες συνεχούς αξιολόγησης της απόδοσης των εκπαιδευτικών μονάδων και ενίσχυσης της κοινωνικής λογοδοσίας, που εμμέσως φωτογραφίζουν και παραπέμπουν στο δικαίωμα «σχολικής» και «γονικής» επιλογής, σύνδεσης των δημοσίων δαπανών για την εκπαίδευση με την επίτευξη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στόχων, οδηγώντας αναπόφευκτα στο διαχωρισμό των εκπαιδευτικών μονάδων σε «αποτελεσματικές» και μη και εντείνοντας το μεταξύ τους ανταγωνισμό, ενίσχυσης της αυτονομίας των σχολικών μονάδων, στην προοπτική λειτουργίας τους ως ιδεατών επιχειρηματικών μονάδων μέσα σε μία ανταγωνιστική αγορά, περαιτέρω σύμπτυξης σχολικών μονάδων στο πλαίσιο εξορθολογισμού και εξοικονόμησης πόρων, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το δημόσιο σχολείο ευθύνεται για κατασπατάληση δημοσίων δαπανών, και, τέλος, αναπαραγωγής του στείρου επιχειρήματος περί αδυναμίας διασύνδεσης της τυπικής εκπαίδευσης με τις υποτιθέμενες ανάγκες της αγοράς, αποσιωπώντας την ίδια στιγμή τις ευθύνες του επιχειρηματικού κόσμου για τη συνεχή εκπαίδευση, επιχειρησιακή κατάρτιση και αναβάθμιση των γνώσεων και δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού που απασχολεί.

Η νεοφιλελεύθερη επίθεση, που υποβαθμίζει πρωτίστως τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και στοχεύει στο να προετοιμάσει όχι τους αυριανούς ελεύθερους, υπεύθυνους και ενεργούς πολίτες - με διάθεση συμμετοχής στα κοινά, αντί της επιδιωκόμενης επικίνδυνης ιδιώτευσης - αλλά πειθήνιους, παθητικούς και υποτακτικούς, εξαθλιωμένους και επισφαλείς χωρίς δικαιώματα εργάτες για τα κέρδη των αγορών, αποτελεί πλέον ζήτημα δημοκρατίας. Η διασφάλιση και επιπλέον ενίσχυση του ρόλου της δημόσιας εκπαίδευσης, προστατευμένης από την ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση, μέσω κατάλληλης χρηματοδότησης, με ταυτόχρονη ουσιαστική στήριξη του εκπαιδευτικού προσωπικού και των αναγκαίων υλικοτεχνικών υποδομών, όπως αντίστοιχα η εκ νέου αναγκαία θεσμική θωράκιση

του μοντέλου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης, θα πρέπει να αποτελέσουν προτεραιότητες για τον κόσμο της εργασίας και αίτημα των σύγχρονων κοινωνιών.

Στον πυρήνα της όλης προβληματικής για την εκπαίδευση οφείλει να επανέλθει το μείζον ζήτημα της κατάλληλης προετοιμασίας και συνολικής καλλιέργειας του ατόμου, προκειμένου αυτό να ανταποκριθεί στις αυξημένες υποχρεώσεις και απαιτήσεις που προϋποθέτει η ιδιότητα του Πολίτη, συμμετέχοντας στην καθοδήγηση και διακυβέρνηση της Πολιτείας, μέσα στη δημοκρατία, σε αυτό το απαιτητικό *σύστημα συνδεδεμένης διαβίωσης σύμφωνα με τον αμερικανό φιλόσοφο και παιδαγωγό John Dewey, στο οποίο τα άτομα συμμετέχουν στους θεσμούς διακυβέρνησης* (Nikolakaki, 2021:305). Σε πείσμα της κρατούσας νεοφιλελεύθερης συλλογιστικής, που αντιλαμβάνεται τα άτομα ως απολύτως υπεύθυνα για την ασφάλεια και ευημερία τους, μέσα από κατάλληλες εκπαιδευτικές επιλογές, αναπτύσσοντας προς το σκοπό αυτό εμπορεύσιμες δεξιότητες, ώστε μέσω του ανταγωνισμού να μπορούν να σωρεύσουν προσωπικούς πόρους και περιουσία, είναι χρέος μας να αναδείξουμε συνειδητά και πολύ περισσότερο να υπερασπιστούμε έμπρακτα το δημόσιο χαρακτήρα και τον καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης στη δημοκρατία.

Στον αντίποδα, επομένως, μιας προσέγγισης για την εκπαίδευση, που μοιραία συνοδεύεται από αριθμοδείκτες, μετρήσιμους στόχους, κέρδη και ζημιές, οφείλουμε να επαναφέρουμε στο δημόσιο διάλογο, ζητήματα όπως η διάπλαση της ανθρώπινης ψυχής, η προαγωγή της σωματικής και ψυχικής υγείας και ισορροπίας, η διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου, σκεπτόμενου και προπάντων ελεύθερου ανθρώπου που θα διαθέτει ενσυναίσθηση, ανεπτυγμένη συναισθηματική νοημοσύνη και θα ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του Πολίτη.

Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται κατ' επέκταση και η πολυπόθητη κοινωνική ισότητα και συνοχή, την οποία οφείλουμε να εγγυηθούμε, περιφρουρώντας τον ενιαίο και δημόσιο, βάσει και του Συντάγματος, χαρακτήρα της εκπαίδευσης.

Για να γίνει όμως αυτό, οφείλουμε να αντιληφθούμε ότι η νεοφιλελεύθερη επίθεση, εν προκειμένω στους τομείς της εκπαίδευσης και εργασίας, έχει έναν και μοναδικό στόχο: να εξαθλιώσει, χωρίς υπερβολή, τον κόσμο της εργασίας. Η εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης εργαλειοθήκης στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής και ταυτόχρονα της αγοράς εργασίας, με την ευθεία αμφισβήτηση της έννοιας της σταθερής εργασίας και την επικράτηση των ευέλικτων μορφών

απασχόλησης, φέρνει στο προσκήνιο τους νέους όρους καταπίεσης της εργατικής τάξης, η οποία με τη σειρά της οφείλει να δώσει τη δική της ηχηρή απάντηση.

Αυτό, βεβαίως, απαιτεί ανασύνταξη και οργάνωση των δυνάμεών της, με την προϋπόθεση ότι η συνειδητοποίηση της νεοφιλελεύθερης επέλασης μπορεί και πρέπει να λειτουργήσει αφυπνιστικά, υπό την έννοια ότι επείγει να δημιουργήσει τους αναγκαίους όρους για την εκ νέου συνειδητοποίηση της έννοιας της ταξικής συνείδησης, με παράλληλη ενδυνάμωση των συλλογικών αξιών της αλληλεγγύης, στον αντίποδα της επικρατούσας ατομικοκεντρικής αντίληψης.

Διαφορετικά, ο κίνδυνος λουμπανοποίησης και φασιστικοποίησης τμημάτων της εργατικής τάξης, λόγω της υψηλής ανεργίας και της επισφάλειας, η οποία θα επιδρά αρνητικά στη συνείδησή της, πάντοτε θα караδοκεί (Κατσορίδας, 2021:309).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσσα

Αριστοτέλης. (1992). *Πολιτικά Ι*. Εκδόσεις Κάκτος.

Άρνου, Π. (2017). *Παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός και κρίση: επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Αυγητίδου, Α. (2014). *Το κοινωνικο-πολιτικό διακύβευμα της οικονομικής κρίσης: ο μύθος και η απομυθοποίηση της αυτορρύθμισης*. Διδακτορική διατριβή.

Bauman, Z. (2008). *Ζωή για κατανάλωση*. Εκδόσεις Πολύτροπον.

Βεληζιώτης, Μ., Κύρου, Α. (2014). *Θεσμοί, ευελιξία και συγκριτική επίδοση των αγορών εργασίας*. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Γούλας, Χρ., Ζάγκος, Χρ., & Παΐζης, Ν. (2019). *Δεξιότητες, εκπαίδευση και απασχόληση: Εκπαιδευτικοί δείκτες και εργατικό δυναμικό*. ΚΑΝΕΠ - ΓΣΕΕ.

Γούλας, Χρ., Φωτόπουλος, Ν. (2021, 23 Φεβρουαρίου). *Εκπαίδευση και Απασχόληση. Τι αποκαλύπτει η έρευνα του ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ*. Περιοδικό Βουλή Επί του ...

Περιστυλίου. Ανακτήθηκε 20 Νοεμβρίου, 2022, από

https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/periodiko_t014/18/index.html

Δημουλάς, Κ., Μιχαλοπούλου, Κ. (2008). *Ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Η περίπτωση των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων στους Νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.

Δοξιάδης, Κ. (2021). *Νεοφιλελευθερισμός και νεότερη εξουσία. Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*. Νήσος.

Δουράκης, Γ. (2010). Πρόλογος στη σειρά Βιβλία που άλλαξαν τον κόσμο. *Άνταμ Σμυθ. Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*. Το Βήμα.

Δρακόπουλος, Σ. (χ.η). *Ορθολογικότητα και οικονομική επιστήμη: Το υπόδειγμα του homo economicus*. Ανακτήθηκε 25 Οκτωβρίου, 2022, από <http://users.uoa.gr/~sdrakop/Neysis01.pdf>

Ενημέρωση. (Μάιος 1998). *Εργαζόμενη Νεολαία*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Τεύχος 36, Ανακτήθηκε 09 Νοεμβρίου, 2022, από https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/36-MAIOS_1998.pdf

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2007). *Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με θέμα «Πράσινη Βίβλος - Εκσυγχρονισμός της εργατικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα»*, COM(2006) 708 τελικό.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2016). *Συνεργασία για την ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού, της απασχολησιμότητας και της ανταγωνιστικότητας*, COM(2016) 381, Βρυξέλλες.

Ζάγκος, Χρ., Γούλας, Χρ., & Παΐζης, Ν. (2019). *Δεξιότητες, εκπαίδευση και απασχόληση: Εκπαιδευτικοί δείκτες και εργατικό δυναμικό*, Στο Χ. Ζάγκος, & Θ. Θάνος, (επιμ.), *Κοινωνία, πολιτική & εκπαίδευση - Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και εκπαιδευτική πολιτική: Ερευνητικές τομές*. Πεδίο.

Ινστιτούτο Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος. (2020). *Η μετάβαση της Ελληνικής Οικονομίας σε ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξης. Μια εναλλακτική πρόταση στην «Έκθεση Πισσαρίδη»*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας. (2021). *Παρατηρήσεις και Προτάσεις της ΓΣΕΒΕΕ επί του Σχεδίου Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία*. ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

Καλημερίδης, Γ. (2006). *Κοινωνία της γνώσης και εκπαιδευτική πολιτική. Η περίπτωση της Αγγλίας των νέων Εργατικών*. Διδακτορική εργασία.

Καραμεσίνη, Μ. (2005α). *Η Πολιτική Απασχόληση ως πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, στο Πολιτική Απασχόλησης, επιμ. Καραμεσίνη Μ. και Κουζής Ι., Gutenberg, Αθήνα, σ. 21-68.

Καργάκος, Σ. (2005). *Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου. Ευρώπη - Ασία - Αφρική - Αμερική. Β' τόμος*. Gutenberg.

Κατσορίδας, Δ. (2021). *Το εργατικό ζήτημα. Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Caffentzis, G. (2012). *Η εργασία, η ενέργεια, η κρίση και το τέλος του κόσμου*. Αρχείο 71.

Klein, N. (2010). *Το Δόγμα του Σοκ. Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*. Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

Κόκκος, Α., Βαϊκούση, Δ., Βεργίδης, Δ., Κουλαουζίδης, Γ., Κωσταρά, Ε., Παυλάκης, Μ. & Σακκούλης, Δ. (2021). *Η εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων στην Ελλάδα*. διαΝΕΟσις Οργανισμός Έρευνας & Ανάλυσης. Ανακτήθηκε 16 Δεκεμβρίου, 2022, από https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/10/EKE_study_version_4-10-2021.pdf

- Κουζής, Γ. (2016). *Η Κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία*. Κοινωνική Πολιτική, 6, 7-20. Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής.
- Λαλιώτη, Β. (2019). *Σχεδιασμός και Αξιολόγηση Ενεργητικών Πολιτικών Απασχόλησης: Βιβλιογραφική Ανασκόπηση*. Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού.
- Παλαιολόγος, Ν. (2006). *Εργασία και συνδικάτα στον 21^ο αιώνα*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.
- Πισσαρίδης, Χρ., Βαγιανός, Δ., Βέττας, Ν. & Μεγήρ, Κ. (2020). *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία. Τελική Έκθεση*. Ανακτήθηκε 23 Σεπτεμβρίου, 2022, από <https://government.gov.gr/schedio-anaptixis-gia-tin-elliniki-ikonomia/>
- Ρουσσώ, Ζ. Ζ. (2004). *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*. Εκδόσεις Πόλις.
- Σταμέλος, Γ., Βασιλόπουλος, Α. & Καβασακάλης, Α. (2015). *Εισαγωγή στις εκπαιδευτικές πολιτικές*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Στρατούλης, Δ. (2005). *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*. Ελληνικά Γράμματα.
- Σωτήρης, Π. (2013, 07 Δεκεμβρίου). «*Το σύνταγμα του νεοφιλελευθερισμού*». Εκδοτικός οίκος 24γράμματα. Ανακτήθηκε 21 Νοεμβρίου, 2022, από <https://24grammata.com/%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%B3%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>
- Τουσέν, Ε. (2012). *Ο Νεοφιλελευθερισμός από τις απαρχές του έως τις μέρες μας*. Εκδόσεις Τόπος.
- Τραυλός - Τζανετάτος, Δ. (2019). *Το εργατικό δίκαιο στην τέταρτη βιομηχανική επανάσταση. Ψηφιοποίηση, ρομποτική και τεχνητή νοημοσύνη*. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Φρέιρε, Π. (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Κέδρος.

Χανής, Σ. (2012). *Εκτίμηση και αξιολόγηση της αποδοτικότητας των επενδύσεων στην μετα-δευτεροβάθμια επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή.

Χάρβεϊ, Ντ. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*. Εκδόσεις Καστανιώτη.

Χασσίδ, Ι. (2004). *Οδηγός σύνταξης μελετών περιπτώσεων*. Ανακτήθηκε 11 Δεκεμβρίου, 2022, από http://www.unipi.gr/faculty/jhassid/odigos_MP1.pdf

Ξενόγλωσση

Bensaïd, D. (2011). *Permanent scandal*. Στο Agamben, G., Badiou, A., Bensaïd, D., Brown, W., Nancy, J – L., Rancière, J., Ross, K., & Žižek, S. *Democracy in What State?* Columbia University Press.

Bel, G. (χ.η). *Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany*. Universitat de Barcelona i prpre-IREA. Ανακτήθηκε 23 Οκτωβρίου, 2022, από <http://www.ub.edu/grAAP/nazi.pdf>

Bockman, J. (2013). *Neoliberalism*. American Sociological Association. Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου, 2022, από <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1536504213499873>

Burns, E. (1983). *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης. Τόμος Πρώτος*. Εκδοτικός οίκος «Παρατηρητής».

Gaus, G., Courtland, S. D., & Schmitz, D. (2015). *Liberalism*. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford, CA: Stanford US.

George, S. (1999). *A Short History of Neo-Liberalism: Twenty Years of Elite Economics and Emerging Opportunities for Structural Change, Conference on Economic Sovereignty in a Globalizing World*. Ανακτήθηκε 22 Οκτωβρίου, 2022, από https://base.socioeco.org/docs/doc-94_en.pdf

Giroux, H. (2004). *Terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*. Paradigm Publishers.

Giroux, H. (2015, 08 Ιουνίου). *The End of Higher Education as We Know It*. CounterPunch, <http://www.counterpunch.org/2015/06/08/the-end-of-higher-education-as-we-know-it>.

De Lissovoy, N. (2013). *Pedagogy of the Impossible: neoliberalism and the ideology of accountability*. Sage Journals, Ανακτήθηκε 10 Δεκεμβρίου, 2022, από <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.2304/pfie.2013.11.4.423>

De Lissovoy, N., Cedillo, S. (2016). *Neoliberalism and Power in Education*. University of Texas at Austin, Austin, TX, USA. DOI 10.1007/978-981-287-532-7_155-1

Dore, R. (1976). *The Diploma disease. Education, Qualification and Development*. Institute of Education.

Dunn Hadley, A. (2017): *Refusing to be co-opted: revolutionary multicultural education amidst global neoliberalisation*. Intercultural Education, <https://doi.org/10.1080/14675986.2017.1345275>

European Commission. (2006). *Employment in Europe 2006. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit D.1 Manuscript completed in October 2006*. Ανακτήθηκε 09 Νοεμβρίου, 2022, από http://aei.pitt.edu/40717/1/employment_2006.pdf

Freedon, M. (2021). *Φιλελευθερισμός. Μια πολύ σύντομη εισαγωγή*. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις Κρήτης.

Freire, P. (2005). *Teachers as cultural workers. Letters to those who dare teach*. Westview Press.

Gray, J., Smith, G.W. (1991). *J.S. Mill, On liberty in focus*. Routledge.

Harcourt, B. (2011). *The Illusion of Free Markets. Punishment and the Myth of Natural Order*. Harvard University Press.

Harvey, D. (2005). *A brief history of Neoliberalism*. Oxford University Press.

Hayek, F.A. (1960). *The constitution of liberty*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Hill, D., Kumar, R. (2009). *Global Neoliberalism and Education and its Consequences*. Routledge.

- Jessop, B. (2002). *Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective*. Antipode.
- Kant, Imm. (1996). *The Metaphysics of Morals*, trans. Mary Gregor. Cambridge University Press.
- Kekes, J. (1997). *Against Liberalism*. Cornell University Press.
- Leeson, R. (2014). *Hayek: A Collaborative Biography. Part III Fraud, Fascism and Free Market Religion*. Palgrave Macmillan.
- McManus, M. (2020). *A Critical Legal Examination of Liberalism and Liberal Rights*. Palgrave Macmillan.
- McNamara, M. (2007). *Assessing the Globalization - Decentralization Nexus. Patterns of Education and Reform in Mexico, Chile, Argentina and Nicaragua*. Στο S. Lee & S. McBride, *Neo-Liberalism, State Power and Global Governance*. Springer.
- Mirowski, P. (2009). *Postface: Defining neoliberalism*. Στο P. Mirowski & D. Plehwe(Eds.), *The road from Mont Pèlerin: The making of the neoliberal thought collective (pp. 417–456)*. Harvard University Press.
- Nikolakaki, M. (2021). *The Anatomy of Neoliberalism and Education*. Information Age Publishing, Inc.
- Phelan, S., Dawes, S. (2018). *Liberalism and Neoliberalism*. Oxford Research Encyclopedia of Communication, [DOI: 10.1093/acrefore/9780190228613.013.176](https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.176)
- Roselli, A. (2020). *Economic Philosophies Liberalism, Nationalism, Socialism: Do They Still Matter?* Palgrave Macmillan.
- Rybczynski, T.M. (1976). *The Economics of the Oil Crisis*. The Macmillan Press Ltd.
- Saltman, K. J. (2014). *Neoliberalism and corporate school reform: “Failure” and “creative destruction”*. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 36, 249–259.
- Schuck, P. H. (2002). *Liberal citizenship*. In E. F. Isin & B. S. Turner (Eds.), *Handbook of citizenship studies*. London, UK: SAGE.

Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.

Ed. R.H. Campbell and A.S. Skinner, New York: Liberty Press, 1981.

Standing, G. *The Precariat. The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.

Steger, M., Roy, R. (2010). *Neoliberalism. A very short introduction*. Oxford University Press.

Streeck, W. (2011, 01 Οκτωβρίου). *The crises of democratic capitalism*. New Left

Review. Ανακτήθηκε 21 Νοεμβρίου, 2022, από

<https://newleftreview.org/issues/ii71/articles/wolfgang-streeck-the-crises-of-democratic-capitalism>

Vaughn, K. (1989). *Invisible Hand*, στο Eatwell, J., Milgate, M. & Newman, P. *The New Palgrave. The Invisible Hand*. Macmillan Reference.

Wise, R. D. (2015). *Migration and Labour under Neoliberal Globalization. Key Issues and Challenges*. Στο Schierup, C-U., Munck, R., Likić-Brborić, B., & Neergaard, A. *Migration, Precarity, and Global Governance. Challenges and Opportunities for Labour*. Oxford University Press.

Zywicki, T. (2014, 14 Φεβρουαρίου). *Dionne v. Hayek*. The Washington Post.

Ανακτήθηκε 22 Οκτωβρίου, 2022, από

<https://www.washingtonpost.com/news/volokh-conspiracy/wp/2014/02/14/dionne-v-hayek/>